

Kirkegårdskultur 2006

Kirkegårdskultur

2006

FORENINGEN FOR KIRKEGÅRDSKULTUR

- Formand: Elof Westergaard
Mariehøjvej 17
8600 Silkeborg
Tlf. 86 80 19 27
- Næstformand: Mette Fauerskov
Møller & Fauerskov
Landskabsarkitekter ApS
Skt. Pauls Kirkeplads 9 B
8000 Århus C
Tlf. 86 12 16 66
- Sekretær: Karin Kryger
Hvidørevej 35
2930 Klampenborg
Tlf. 39 64 40 36
- Kasserer
og
ekspedition: Hans Broch-Mikkelsen
Odensevej 52
5800 Nyborg
- Redaktører: Elof Westergaard
Anne-Louise Sommer
Mette Fauerskov
Birgitte Kragh
Elisabeth Hess Thaysen
- Tryk/Layout: PrinfoVejle
- ISSN 0907-8541
- Forsidemotiv: Sneum kirke og kirkegård
Foto: Mette Fauerskov

Indholdsfortegnelse

Forord	4
Kirkegårdsindvielse	
<i>Ritualbog for Den Danske Folkekirke</i>	6
Indviet jord?	
<i>Af Jan Lindhardt</i>	8
Den indviede jord – Eller hvilken jord skal jeg ned i?	
<i>Af Leif Arffmann</i>	15
Stenen og Tiden	
<i>Af Hein Heinsen</i>	22
Grænser og overgange i tid og rum	
<i>Af Susanne Guldager</i>	25
Kirkegården og hesten udenfor	
<i>Af Elof Westergaard</i>	31
Fra kirkegård til Rådhuspark	
<i>Af Connie Jantzen</i>	40
Den moderne død. Etik & Æstetik	
<i>Af Anne-Louise Sommer</i>	50
Et tiår under sol og måne	
<i>Af Leif Arffmann</i>	65
Anmeldelse:	
“Skriftlære for stenhugger” af Poul Søgren	
<i>Af Lisbeth Gasparski</i>	68
Om Foreningen for Kirkegårdskultur	72
Bestyrelsen pr. november 2006	74

Forord

Hvad vil det egentlig sige, at kirkegården er indviet jord? Er kirkegården et særligt helligt og udhævet sted? Hvad gør kirkegården anderledes end alle andre steder? Disse spørgsmål har redaktionsgruppen for Årsskrift for Kirkegårdskultur valgt at fokusere på. Vi bringer i årsskriftets første halvdel en række artikler, der alle forholder sig til disse spørgsmål.

Anledningen til at tage dette tema op er, at netop indviet jord har været til debat i det forløbne år.

Gruppen Løvfald fik en del mediemæssig bevågenhed, da de først på året stiftede deres forening og her ytrede ønske om absolut ikke at blive begravet i indviet jord. De vil, sådan som vi har forstået det, skabe deres egen begravelsesplads fri af en kristen religiøs tydning.

Desuden har de ganske få nedlæggelser af kirkegårde, som har fundet sted gennem de senere år, rejst diskussioner om en kirkegård kan afindvies, og om den kan overdrages til anden brug (f.eks. Solbjerg Parkkirkegård til park og den nedlagte kirkegård i Nykøbing Falster til et supermarked og en parkeringsplads).

Indviet jord er umiddelbart et fremmedord i en moderne verden, som hellere tænker i bevægelse og det at være på vej end i steder.

I en protestantisk kirke og tradition er enhver tale om indvielse og indvielsesritualer desuden forbundet med en vis ambivalens. Det gælder ikke mindst spørgsmålet om indviet jord. Folkekirken forholder sig forholdsvis lemfældigt til dette område. I Folkekirkens ritualbog er der ganske vist et

kort ritual, som kan anvendes, når en ny kirkegård eller en kirkegårdsudvidelse tages i brug. Men ritualet er kun vejledende. Kirkegården er teologisk set ikke anderledes end jorden uden for kirkegårdsdiget eller bag den afgrænsende mur. Alligevel er kirkegården omgrænset af dige, mur eller gitter. Det er et særligt sted. Spørgsmålet er imidlertid, på hvilken måde kirkegården med dens monumenter, beplantning og ordensregler er et anderledes sted? Og i hvilken forstand er begrebet indviet jord med til at definere denne anderledeshed?

Leif Arffmann valgte på årsmødet at træde tilbage som formand for Foreningen for Kirkegårdskultur. Vi har derfor bedt Leif Arffmann skrive om de år, han har været i bestyrelsen for Kirkegårdsforeningen og virket som formand for den.

Desuden har vi valgt at tage forskud på temaet for det seminar, Foreningen for Kirkegårdskultur agter at afholde i efteråret 2007. Det skal handle om kremeringens betydning og indvirkning på kirkegårdene.

Endelig har vi også fundet det væsentligt at anmelde en ny udgivelse om skrifthugning. Poul Søgren, som er forfatter til denne bog, holdt et glimrende oplæg på seminaret i Ryslinge om netop dette emne (se årsskrift 2005).

Mette Fauerskov og Elof Westergaard

Kirkegårdsindvielse

Ritualbog for Den Danske Folkekirke

Vejledende ordning

Når en ny kirke indvies, indvier biskoppen dermed tillige kirkegården.

Når en anden ny kirkegård eller en kirkegårdsudvidelse tages i brug som kirkegård, indvies den forinden af sognepræsten.

Indvielsen kan efter den ordinære gudstjeneste finde sted ved indgangen til den nye kirkegård (det nye kirkegårdsstykke), eller den kan finde sted i forbindelse med den første begravelse, inden kisten sænkes i graven.

Der afsynges en salme, hvorpå præsten læser Første Korintherbrev 15,19-22.42-44a.53-57:

Således skriver apostlen Paulus:

Har vi alene i dette liv sat vort håb til Kristus, er vi de ynkværdigste af alle mennesker.

Men nu er Kristus opstået fra de døde, som førstegrøden af dem, der er sovet hen. Fordi døden kom ved et menneske, er også de dødes opstandelse kommet ved et menneske. For ligesom alle dør med Adam, skal også alle gøres levende med Kristus.

Således er det også med de dødes opstandelse. Hvad der bliver sået i forgængelighed, opstår i uforgængelighed. Hvad der bliver sået i vanære, opstår i herlighed. Hvad der bliver sået i svaghed, opstår i kraft. Der bliver sået et sjæleligt legeme, der opstår et åndeligt legeme.

For dette forgængelige skal ikklædes uforgængelighed, og dette dødelige skal ikklædes udødelighed. Og når dette forgængelige har ikklædt sig uforgængelighed og dette dødelige ikklædt sig udødelighed, da vil det ord, der er skrevet, være opfyldt:

"Døden er opslugt og besejret.

Død, hvor er din sejr?

Død, hvor er din brod?"

Dødens brod er synden, og syndens kraft er loven. Men Gud
ske tak, som giver os sejren ved vor Herre Jesus Kristus!

Derefter siger præsten:

Så indvier jeg da dette sted til kristen begravelsesplads i
Faderens, Sønnens og Helligåndens navn. Fred være med
deres støv, som skal hvile her. Amen

Indviet jord?

Af biskop Jan Lindhardt.

Indviet jord - har vi det? Jeg har i min bispetid indviet eet nyt, stort kirkegårdsafsnit ved kirkegården i Vindinge ved Roskilde. At det ikke er blevet til mere, skyldes dels, at den lokale sognepræst kan gøre det, og dels, at der ikke har været brug for ret meget indviet jord i de sidste årtier. Vi er gået over til urnenedsættelse, der er langt mindre pladskrævende end kistebegravelse. Måske også fordi vi er lidt utilpasse ved at lade døden brede sig ud over områder, hvor den ikke hører hjemme. Livet bl.a.

I disse år er man ved at omdanne Assistens Kirkegård i København til halvt begravelsesplads og halvt park, hvor man kan tage sin mad med eller blot ligge og sole sig. Det er faktisk noget nyt i nyere tid, hvor man kun har afsat kirkegårdsjord til at dække behovet for gravsteder. Selve det at skulle være sammen med de døde, og at der derfor også skal være god plads til de levende, er en forholdsvis ny tanke.

Der er flere grunde til det. Dels naturligvis modernitetens fortrængning af døden. Derfor er kirkegårdene både de fællesområder, der kræver mest pasning og samtidig dem, hvor der kommer færrest besøgende. Fortrængningen af døden gør dels, at vi overlader pasningen af gravstederne til professionelt personale, og dels, at vi selv bliver væk. Kirkegårdene bærer også præg heraf. Der er meget få bænke at sidde på, og de plæner man kunne lægge sig på, er som regel ikke planlagt til dette formål, men opstået som tomme grave, der ikke har fundet ejermænd.

Man går ikke uden videre på "indviet" jord. Og da slet ikke om aftenen eller natten. Fra romantikken har vi overtaget

tanken om kirkegården som et uhyggeligt sted, når mørket falder på.

På en mærkelig måde bekræftes dette i indvielsesritualet. Kirkegården er venteværelset, hvorfra vi skal videre. Det er forgængelighedens sted, som forlades til fordel for det uforgængelige. "Hvad der bliver sået i vanære, opstår i herlighed. Hvad der bliver sået i svaghed, opstår i kraft", som ritualet siger. På kirkegården tages der ikke forskud på kommende glæder, som vil være noget helt andet.

Men rent faktisk siges der på de fleste kirkegårde også noget andet. Man udtrykker måske på gravstenen håbet om at ses igen. Som en mand i Vestjylland lidt klodset skrev på sin kones gravsten: "Kun håbet om et gensyn i det hinsides holder mig i live". Bepantningen er ofte præget af det stedsegrønne, som symboliserer evigheden. Denne har man således allerede taget på forskud på kirkegården. Også et simpelt udsagn som "Hvil i fred" udtrykker fortrøstning til, at dette ikke er noget slemt sted at tilbringe mange år.

Vores moderne sekulariserede kultur har problemer med at anerkende et begreb om det hellige. Vi tænker horisontalt, udfra en demokratisk lighedstankegang, hvor enhver mening og holdning er god, hvis nogen gider have den. Lov er lig med lyst, og hvad man har lyst til, har man også lov til. Modsat en vertikal tænkning som anerkender, at der er noget, der er udenfor vor rækkevidde, at der er noget, der har værdi uden, at det er os, der har tilkendt det en sådan værdi. Derfor må vi også protestere, når vi møder det hellige. Mange føler sig provokeret af det hellige, og nogle drager den konsekvens at skænde gravsten og gravsteder i nattens mulm og mørke. En skæbne der i øvrigt går alle gravsten i Danmark i møde (bortset fra nogle få bevaringsværdige kulturminder), idet myndighederne omhyggeligt sørger for, at de efter gravenes udløbstid ikke blot bliver skændet, men knust til skærver og genanvendt i vejbygning. Man burde faktisk oplyse de pårørende om, at de har krav på at få stenen udleveret, da det er deres ejendom. I mange haver vil den pynte.

Der er en forskel mellem helligt og profant, men hvor stor er forskellen? Hos os er den som allerede antydnet ret stor, og det er måske derfor, vi har problemer med det hellige, som vi vanskeligt kan integrere i vort øvrige liv - hvis ikke det simpelthen er uacceptabelt - og derfor er vi af og til nødt til at gøre oprør mod det. Og også nødt til at pleje det meget omhyggeligt. Danske kirkegårde og kirker er formentligt de mest velholdte i verden. I Argentina har jeg besøgt kirkegår-

de, også danske, hvor alt forvitrede og forfaldt, men det var dog ikke forladte steder. Tværtimod tror jeg faktisk, at danskere i Argentina kommer mere på deres kirkegårde end danskere i Danmark.

Går vi tilbage til katolsk tid herhjemme, vil man møde et andet syn på kirkegården, end vi gør i dag. Også dengang overskred man en grænse fra profan til indviet jord, men det betød ikke, at man ikke kunne opholde sig på kirkegården også i verdslige anliggender, som det at handle med hinanden (heraf ordet messe: den katolske gudstjeneste var netop en messe (missa), som fortsatte i den verdslige messe ude på kirkegården. Når man nu var kommet sammen, kunne man lige så godt også foretage sig andre nyttige ting. Skellet mellem helligt og profant var altså ikke så stort, som det senere blev. Rent fysisk ytrede det sig ved, at der i tidlig middelalder ikke var hegn, men kun grøfter omkring kirkegården. Egentlige mure kan have haft fæstningsformål mere end at skærme det hellige mod den ydre verden. Kirkegården var dækket med græs og ikke som nu delt op i små individuelle haver. Derfor fandt der ofte også græsning sted.

Når forskellen mellem helligt og profant ikke var så stor, skyldes det sikkert, at man havde et selvfølgeligt begreb om det hellige. Når biskoppen havde indviet en kirke med sine

Ballerup kirkegård.
Foto: Susanne Guldager.

konsekrationskors rundt omkring på væggene, så var den og kirkegården et helligt rum. Den var ikke blot hellig for mig, men helligheden var en objektiv kendsgerning. Helligheden var en selvfølgelig del af vort liv og indgik ikke alene i vor gudstro, men også i den medicinske behandling, i landmandens arbejde, i tydingen af vejret og utallige andre forhold. Derfor spillede "helgener", særligt hellige mænd og kvinder, en meget stor rolle i dagligdagen, hvor man kunne påkalde dem med vidt forskellige formål.

Med protestantismen sker der en langsom men sikker afsakralisering af verden, hvilket viser sig i en afritualisering. Man bliver nu blot ansat i et job, der er ikke noget ritual for det, som skal gøre det offentligt og virkeligt; man drikker ikke længere lidkøb som bekræftelse på en handel, ligesom sælgeren af et stykke jord ikke længere kaster jord i skødet på køberen som manifestation af handelen. Nu skriver man skøde, hvilket nok henter sin symbolik herfra, men samtidig er noget helt andet.

Der er dog undtagelser, f.eks. når en præst skal indvies. Her er det morsomt at se lægfolk af og til knibe sig selv i armen for at sikre sig, at det sker, hvad de ser. Folk tænker, at præsten får jo ikke mere i løn end en skolelærer, og hvorfor så gøre så meget ud af det? En domkirkeordination er en storslået og flot oplevelse, men samtidig en absurditet i vor ritualfattige og ritualkritiske tid. Andre institutioner som kongehuset, militæret og retsvæsenet er endnu ret ritualiseret i deres fremtræden, er derfor også konstant i fare for at kalde et overbærende smil frem på læben.

For protestantismen handler det om troen, der i vor tid bestemmes som noget indre og noget subjektivt. Og nu hedder det endda ikke længere, at enhver bliver salig i sin tro, men at man bliver salig hver for sig i sin tro. Noget som ikke er et fælles vilkår, men tilhører den enkelte. Og her har man ikke brug for indvielse, som forudsætter at der er tale om noget socialt eller fælles, ligesom ethvert ritual gør det.

Udviklingen begynder allerede med Luther, der foretrak små kirker til at tale i, i stedet for domkirker til at gå i procession i. Forståelse kontra ritual, men alligevel ligger Luther meget langt fra vor tid, hvilket bl.a. ses af at han hævder realpræsenssen, dvs. at brød og vin ved nadveren virkelig er Jesu legeme og blod. Det hellige manifesterer sig meget bogstaveligt lige midt i blandt os - en tankegang, der er svær at fastholde for moderne mennesker.

Vor utilpashed ved det hellige viser sig også i vort kirkebyggeri. Selve kirkebygningen indvies nok af biskoppen, pri-

Stregtegning af biskop Peder Jensen Lodehats gravsten.

Gravstenen ligger i koromgangen i Roskilde Domkirke.

Tegnet af Løffler, 1885.

mært til ordets tjeneste, men betragtes meget ofte som et skolelokale, hvor vi undervises i, hvad kristendom går ud på. Ganske vist forkyndende undervisning til forskel fra den egentlige skole. Og dermed ikke blot belærende, men også trøstende og opbyggende. Men trods alt stadigvæk et undervisningsrum.

Det er formentligt medvirkende til, at man ikke har planlagt kirkegårde i forbindelse med de mange nye kirker, der blev bygget efter 2. verdenskrig. Det gjorde man ganske vist heller ikke med kirkefondskirkerne i København og andre store byer i det 19. århundrede, men her ligger forklaringen formentlig i den meget tætte bebyggelse, samt at man her allerede havde etableret kommunale kirkegårde.

Det samme gjorde sig ikke gældende i omegnskommunerne, og alligevel anlagde man ikke kirkegårde. Det hører så at sige ikke med til en ny kirke, og hermed går faktisk noget af "helligheden" tabt. Man har her (efter min mening fejlagtigt!) antaget, at det ikke hører en moderne kirke til. En moderne kirke kommer altså ikke til at ligge på indviet jord.

Gravplade i gulvet i Århus Domkirke.
Foto: Mette Fauerskov.

Den nye departementschef i Kirkeministeriet, Jakob Heinsen, har plæderet for, at man opretter kirkegårde ved mange af de moderne forstadskirker. Forslaget rummer en række praktiske problemer, hvoraf mange sikkert kan overvindes. Men et af de største er pladsens hellighed. Hvad nu hvis man f.eks. var nødt til at inddrage parkeringspladsen? Kan man parkere ovenpå en flise, hvor der står ens mormors navn, fordi hendes urne står nedenunder?

Ja, det kan man godt, hvis man ikke er for skræmt i forhold til det hellige. Når man går rundt i domkirken i Roskilde, går man oven på den ene flotte gravsten efter den anden - de er nemlig en del af gulvet. Her har man ganske vist historiens distance, hvilket gør alting nemmere, for man kender sjældent de personer, hvis gravsten man træder på. Og så betrædes de kun med gummisål og ikke med bildæk.

Men alligevel: hvis ikke det hellige og indviede holdes tæt til kroppen - vor krop - risikerer vi, at det forsvinder ud af vor tilværelse, og hermed er hele den vertikale dimension gået tabt.

Det fremmede og det, der kommer ovenfra, må være os bekendt. Ellers vil det hævne sig.

Den indviede jord – Eller hvilken jord skal jeg ned i?

– overvejelser over begrebet *indviet jord*.

Af provst Leif Arffmann

Fra tid til anden dukker der ønsker op om særlige begravelsespladser for mennesker, der ikke er medlemmer af folkekirken. Dette ønske støder i nogle tilfælde sammen med den danske folkekirkes monopollignende status indenfor begravelses- og kirkegårdsområdet.

Disse ønsker har, historisk set, resulteret i, at der nogle steder er anlagt begravelsespladser uden tilknytning til folkekirken. Men det er kun tre trossamfund uden for folkekirken, der her i Danmark har egne kirkegårde, nemlig Det mosaiske Trossamfund, Den reformerte Kirke i Fredericia og Brødremenigheden i Christiansfeld. Det skal dog bemærkes, at en række evangelisk-lutherske frimenigheder også har egne kirkegårde.

På det seneste er der i september 2006 under megen pressebevågenhed markeret ibrugtagelse af en muslimsk begravelsesplads ved Brøndby, finansieret af Dansk Islamisk Begravelsesfond.

Det vil dog sige, at folkekirkens kirkegårde i det store og hele er kirkegårde for alle samfundets borgere. Dette er også fastslået i lovgivningen, idet enhver har ret til at blive begravet på en kirkegård, dér hvor vedkommende bor.

I de senere år er der nogle steder givet udtryk for, at særlige grupperinger i samfundet ønskede at blive begravet i "ikke indviet jord." Spørgsmålet er imidlertid, om der ikke lægges al for megen vægt på dette udtryk. Det vil derfor være nærliggende at se, hvad dette udtryk, "indviet jord" dækker over.

Indvielse af kirkegårde

I lovgivningen siges, at en kirkegård skal indvies, inden den tages i brug. Men dermed er der ikke sagt, hvad det betyder. Det er forklaret således i August Roesens *Dansk kirkeret* fra 1976:

”Nye kirkegårde og udvidelsesarealer til bestående kirkegårde indvies, forinden de tages i brug. Indvielsen foretages som regel af vedkommende præst i forbindelse med den første begravelse på arealet. (biskoppernes vejled. S. 146).”

Denne passus findes også i den tidligere udgave af *Dansk Kirkeret* fra 1965, hvor der dog gøres følgende interessante tilføjelse:

”Indtil nyeste tid indtog ministeriet det standpunkt, at kun kirkegårde, beregnet til jordfæstelser eller såvel til jordfæstelser som til nedsættelse af urner, kunne indvies, hvorimod de af justitsministeriet godkendte begravelsespladser for urner - der ikke kunne anses som ”kirkegårde” - ikke burde kirkeligt indvies. Denne linie har ministeriet brudt i skr. af 16/5 1952, hvorved der blev givet tilladelse til, at et areal (omkring en valgmenighedskirke), der i henhold til justitsministeriets tilladelse alene skulle anvendes til anbringelse af urner, blev indviet.”

Denne interessante tilføjelse kunne tyde på, at nogle urnekirkegårde ikke er blevet indviet.

Det er tillige værd at bemærke, at der alene tales om vejledninger, ligesom udtrykket ”som regel” benyttes. Og ser vi på biskoppernes vejledning, da er der også tale om et vejledende ritual for indvielse af kirkegårde. Det siges her, at en kirkegård, hvis den er beliggende ved en kirke, betragtes som indviet ved den pågældende kirkes indvielse. Der er således ikke her tale om et decideret indvielsesritual for kirkegården. For øvrige kirkegårde gælder, at de indvies ”når ... (de) ... tages i brug som kirkegård” , d.v.s. ved den første begravelse. Her er det sognepræsten, der foretager indvielsen. Indvielsen kan finde sted ved kirkegårdens hovedindgang eller ved graven, i forbindelse med, at den første kiste sænkes i jorden.

Det vejledende forslag indeholder salmesang, tekstlæsning fra Det Nye Testamente og ordene: "Så indvier jeg da dette sted til kristen begravelsesplads i Faderens Sønnens og Helligåndens navn. Fred være med deres støv, som skal hvile her. Amen"

Begravelsesplads for alle

Det kan således konstateres, at hvor lovgivningen éntydigt fastslår, at kirkegården skal indvies, før den tages i brug, så er der ingen éntydig bestemmelse af, hvorledes begrebet indvielse skal forstås.

Det er således ikke utænkeligt, at nye kirkegårdsafsnit i løbet af årene blot er taget i brug og dermed indviet ved den første begravelse, der fandt sted.

De danske kirkegårde bærer da også vidnesbyrd om, at mennesker fra mange forskellige trossamfund er begravede her. Der er sket en tilpasning, hvorefter kirkegårdene er blevet indrettede, således at der er plads til alle. Dette er også udtrykt i Kirkeministeriets vejledning fra 1996 "Kirkegården: Begravelsesplads for alle". Her gives der gode råd med henblik på at indrette særlige afsnit af kirkegården til brug for andre trossamfund og ikke-medlemmer af folkekirken.

Der er da også eksempler på, at trossamfund udenfor folkekirken ikke udtrykker ængstelse ved at blive begravet på folkekirkens kirkegårde og dermed i mere eller mindre "indviet jord". I de senere år er der således flere steder anlagt muslimske begravelsesområder inden for rammerne af eksisterende folkekirkelige kirkegårde. Se for eksempel Kristeligt Dagblad 6. oktober 2000 om muslimsk begravelsesplads på Vejle Nordre Kirkegård. Det er derfor ikke korrekt, som det ofte er blevet fremstillet i medierne, at den i september 2006 ibrugtagne muslimske begravelsesplads ved Brøndby er den første muslimske begravelsesplads i Danmark.

Det er således muligt at indrette begravelsespladser for ikke-medlemmer af folkekirken inden for de eksisterende kirkegårdsmæssige rammer.

Da der ifølge en uofficiel beregning, og under forudsætning af den nuværende ligbrændingsprocent (ca. 71) er plads til 55 mill. døde på de danske kirkegårde, synes der således heller ikke at være et tvingende behov for anlæg af flere begravelsespladser.

Dersom dette alligevel forekommer en mulighed til overvejelse, skyldes dette, at der fra flere sider er rejst ønske om anlæg af begravelsespladser, der ikke falder indenfor ram-

merne af de eksisterende kirkegårde. Der kan her henvises til henvendelsen fra foreningen Løvfald til Kirkeministeren i 2006. Denne henvendelse synes at være inspireret af den engelske "Natural Death" bevægelse. Her ønskes begravelsespladser anlagt i skovområder. Det er imidlertid spørgsmålet, om en generel etablering af begravelsespladser i de danske skove forekommer at være en rimelig ordning. Det synes ikke at være helt sammenfaldende med de skovrejsningsplaner, der stilles i forslag som tillæg til flere amtsregionplaner. Der er også rejst andre ønsker om særlige begravelsesområder, ønsker der afspejler de individualistiske tendenser i begyndelsen af 2000-tallet. Det kan da også overvejes at tænke på andre muligheder end just skovbegravelser.

De danske kirkegårde er gennem de sidste 75 år blevet anlagt og reguleret i overensstemmelse med tidens tendenser indenfor landskabsarkitektur.

I den kirkegårdsræssige tradition blev der således allerede i første halvdel af 1900 tallet skabt anlæg, der tager udgangspunkt i landskabet og de landskabelige former, der giver sig herudfra. Skovkirkegården i Stockholm står som det fornemste eksempel herpå og er da også optaget på UNESCOs verdensarvsliste. Men inspirationen herfra til skovkirkegårdsanlæg i Danmark er ganske tydelig. Selv i Vestjylland, hvor skovkirkegårde ikke synes at være det mest naturlige valg af kirkegårdsanlæg, ses der flere eksempler på disse.

Marginaljord, Horne kirke.
Foto: Mette Fauerskov.

Det er således ikke fremmed for dansk kirkegårdskultur at etablere begravelsespladser inden for rammer, der ikke omfatter de traditionelle kirkegårdsanlæg.

Hertil kommer, at der i tilslutning til ønsket om at sikre kirkernes og kirkegårdenes omgivelser mange steder blev taget initiativ til, at menighedsråd erhvervede de arealer, der lå tættest på de eksisterende kirkegårde. Disse blev erhvervet med fremtidige kirkegårdsudvidelser for øje, men tillige for at sikre, at der ikke blev etableret skrothandel-virksomhed eller lign. som nærmeste nabo til kirkegården.

Der er således flere kirkegårde, der har erhvervet områder i kirkegårdens umiddelbare nærhed, som ikke for indeværende anvendes til begravelsespladser. Disse områder kan være af skovkarakter eller ligge hen uden synderlig beplantning. Det er derfor værd at overveje, om disse kan anvendes som begravelsespladser for mennesker, der af den ene eller den anden grund ikke ønsker at blive begravet på den eksisterende kirkegård.

Folkekirkens de facto monopol på kirkegårdsanlæg skal altid udøves med skønsomhed. I forlængelse af Kirkeministeriets ovenfor omtalte vejledning skal der hermed peges på muligheden for at bringe ikke anvendte arealer i anvendelse som begravelsespladser. Disse kan så have karakter af en mindre reguleret begravelsesplads.

Sådanne begravelsespladser skal selvsagt ikke etableres i enhver landsby, men en fornuftigt drøftelse inden for et

Marginaljord,
Hviding kirke.
Foto: Mette Fauerskov.

lokalt område vil utvivlsomt kunne resultere i forslag om, hvor sådanne begravelsespladser kan høre hjemme.

Herved sikres der ikke-medlemmer af folkekirken en mulighed for begravelse i jord, der ikke er en del af den traditionelle kirkegård, og herved skabes der også mulighed for en praktisk og økonomisk overkommelig ordning, der tilgoder vide kredse i det danske samfund. Til gengæld er der en fælles ramme, der søger at rumme den mangfoldighed, befolkningen udgør.

Hvorvidt en sådan begravelsesplads er at betragte som indviet jord, må bero på en vedtagelse herom i det pågældende menighedsråd, sammen med den kirkelige tilsynsmyndighed, der meddeler tilladelse til samme anlæg.

Stenen og Tiden

Af billedhugger Hein Heinsen

I trosbekendelsen står “nedfaret til dødsriget, på tredje dag opstanden fra de døde.”

Ned, op. Mellem dødsriget og opstandelse står stenen. Men påskemorgen er den væltet fra, og en engel peger på stedet, hvor Jesus lå.

På kirkegårdene ligger og står stenene og skiller det levende og det døde. Ovenover er livet, nedenunder det døde. På grænsen mellem liv og død den hårde sten med navnet og tiden. Tiden, der er gået, livet, der er levet.

Kirkegårdens sten peger på forskellen mellem liv og død. I en tid, som hader forskelle, taler enhver om at gøre en forskel. Den virkelige forskel, forskellen mellem liv og død, udviskes for det moderne menneske. TV -billederne køres igen og igen. Præsident Kennedy stiger ind i bilen og bliver skudt, han stiger ind i bilen og bliver skudt. Han stiger igen ind og bliver skudt. Og tårnene i New York falder og falder. Og familivideoerne gennemkører enhver begivenhed. Sølvbryllup, børnene små og store, bryllup og sølvbryllup og bryllup igen. Almuen i tidligere tider kendte dødens hårdhed og lagde vægt på at markere den, som har levet, så Aakjær digtede:

Der står på kirkegården
et gammelt frønnet brædt;
det hælder slemt til siden,
og malingen er slet.
Det er såmænd Jens vejmands.
hans liv var fuld af sten,
men på hans grav - i døden,
man gav ham aldrig én.

På kirkegården ligger eller står stenene med de indhuggede eller støbte navne i mange år.

Kirkegården peger på den vertikale bevægelse op, ned, himmel, jord. Mens nutiden bevæger os mere og mere sidelæns: processer, netværker, flade strukturer, så løse, glidende, flimrende som muligt. Omstilling. Alt er blandet ind i alt andet.

På Valløby kirkegård står bedstefars gravsten: "Olaf Irenæus Sadolin 1876-1958", klart indhugget i en marksten. Ingen bevægelse i snart 50 år.

Stenene på kirkegården er sidste instans, som viser 2 lodrette hug i tiden, begyndelsen og enden.

Og udenfor kirkegården flyder tiden i alle retninger. Nede på benzintanken glider bilerne ind, tanker op og kører videre. Livet uden for kirkegården er angivet med en tyk mur. Ingen ligusterhæk kan klare forskellen mellem indenfor og udenfor, forskellen mellem livet og døden.

Og ude i den globale verden er der meget større "sten" som pæle i en større tids strøm. De danner de største forskelle: Pyramiderne, Grædemuren i Jerusalem, stenen i Ka'baen i Mekka. Og en uendelig række af rytterstatuer, afdøde konger og monumentalbygninger. To af de største faldt 11. september 2001.

På langt de fleste kirkegårde er der ikke noget overordnet mønster mellem gravene. Det handler jo ikke om dem, der ligger ved siden af, men om, hvad der er op og ned. Ja, en kirkegård kan vokse helt labyrintisk, så længe man blot kan gå mellem gravene. Det, som binder sammen, findes ikke på kirkegården men inde i kirken.

Det hellige ved kirkegården er ikke, om jorden er indviet eller ej, men at den peger på grænsen mellem livet og døden. En grænse, ingen forstår. Og som alene er markeret på kirkegården.

Det er den grænse, som Ingemann digter om

Al verdens glæde begravet lå;
nu frydes vi alle dage:
den glæde, søndagssolen så,
den har i verden ej mage.

Tvilum kirke.
Foto: Hein Heinsen.

Der sad en engel på gravens sten
blandt liljer i urtehaven;
han peged med sin palmegren,
hvor Jesus stod op af graven.

Og der blev glæde på jorderig
lig glæden i engles Himmel:
Livskongen løfter op med sig
til livet sin børnevrimmel.

Rundt om stenen vokser urtehaven, for hin enkelte, for familien, for mange, for få. Haven er stenens modsætning. Aldrig den samme, forår, sommer, efterår og vinter. Blomster, der knoppes, springer ud og visner og kommer igen. Det regner, og det sner. Solen brænder, og stormene rusker. Naturens cykliske, genkommende tid.

Men på alle stenene er der små stykker linær og tragisk tid fra fødsel til død. Og udenom begge tider ligger "engles Himmel."

Grænser og overgange i tid og rum

Af Susanne Guldager

Landskabsarkitekt m.d.l., kirkegårdskonsulent i Roskilde Stift

Det kirkelige anlæg er let genkendeligt. Mest typisk når det ligger højt i det åbne landskab og synes viden om. Placeringsmæssigt svarer dette til gravhøjene fra den før kristne tid og ofte er der da også gravhøje på eller i nærheden af det kirkelige anlæg.

I modsætning til gravhøjene, der er fredede som fortidsminder, er både kirke og kirkegård aktive brugsanlæg i nutiden. Fredning er der ikke tale om, sådan som vi kender fredninger i henhold til bygningsfredningsloven eller naturbeskyttelsesloven, men en vis beskyttelse er der gennem den kirkelige lovgivning og det lokale ansvar som menighedsrådene forvalter i samarbejde med provstiudvalg, stiftsøvrighed og en række rådgivere.

Ofte er der gravhøje på eller tæt ved kirkegården.
Foto: Forfatteren.

Den indviede jord – kirkegårdens rum understreges af de store træer langs diget. Det bidrager til oplevelsen af stedets egenart.

Højslev kirkegård, Viborg stift.

Foto: Forfatteren.

Det kirkelige anlæg har stor betydning, uanset om vi er bevidste om det eller ej. Betydningen knytter sig til en række forskellige forhold. Anlæggenes udstråling tager udgangspunkt i den symbolik, der er knyttet til dem. Vi bliver mindet om kristendommens styrke og betydning gennem historien ved kirkernes nærvær. Det bidrager til vores selvforståelse og nationale identitet, og de kraftfulde anlæg påkalder sig opmærksomhed og respekt.

Arkitektonisk bæres de kirkelige anlæg af kristne normer, der sikrer genkendeligheden. Kirkegårdens orden med de øst-vestvendte grave følger kirkens øst-vest orientering. Tårnet i vest rejser sig som et landemærke, og kirkegårdsmuren, der danner grænsen mod omverdenen, binder det hele sammen til en helhed, som opleves både set på afstand, og når man betræder den indviede jord. Ofte understreges denne grænse af randtræer langs kirkegårdsmuren, som sammen med diget danner vægge der afslutter det kirkelige rum. Vægge, der modsvarer kirkebygningens markante form og rummer mellemrummet med gravstedernes mønster.

Overgangen mellem den verdslige og den kirkelige verden understreges af indgangspartierne, der har deres egen arkitektur. Adgangen fra den ene verden til den anden opleves stærkest, når man ved middelalderkirkerne passerer gennem en markant portal eller mellem kraftige lågepillere, der bidrager til oplevelsen af et skift. Grænsen mellem udenfor og inde kan forstås som en symbolsk grænse og opleves subjektivt, men den har også det meget konkrete formål at beskytte

Side 27:

Et markant bygværk – indgangsportalen ved Ørslev-kloster kirkegård, Viborg stift.

Foto: Forfatteren.

den indviede jord for eksempel mod uønsket indtrængen af husdyr.

Kirkegården ved middelalderkirkerne er formet af tidernes brug og skikke. Først var mellemrummet mellem dige og kirkebygning dækket af græs som et areal, man måtte krydse for at komme til det egentlige. Senere i romantikken som en have, hvor naturen blev dyrket, og senere igen som det arkitektonisk formede rum, vi kender i dag. På den måde spejles skiftende tider i kirkegårdens indviede jord.

Stemningen i anlægget knytter sig både til anlæggets betydning, placering og til de arkitektoniske forhold, men bæres også af anlæggenes lange historie og af omsorg for anlægget. Omsorgen viser sig dels gennem pleje af helheden, men også ved pasning af gravstederne, hvorved familierne giver det offentlige rum, som kirkegården er, et personligt indhold. Gravstedernes udsmykning og gravmindets form og fortælling er detaljer i helheden, men for den enkelte familie det væsentligste. Træerne, hækkene og græsfladerne er ligesom gravstedernes indretning og udsmykning med til at angive den stemning eller atmosfære som opleves, når man kommer gennem lågen.

Den indviede jord er fra gammel tid afgrænset af diger, på samme måde som skel og grænser markerede ejerforhold i landbrugslandskabet.

Bur kirkegård, Ribe Stift.

Foto: Forfatteren.

Den indviede jord er brugsjord, og som brugsanlæg er de funktionelle forhold af betydning. Anlægget skal fungere for alle involverede parter, og gældende regelsæt - miljøkrav, kistelængder, handicapregler, arbejdsplads- og markedsforhold - sætter deres dagsorden, som påvirker begravelsespladsen og nødvendiggør forandring.

Som en del af det kirkelige anlæg, som begravelsesplads og som sognets historiebog og fælles hukommelse har kirkegården aktuel betydning. Uden for byerne markerer anlæggene sig tydeligst, hvor de ligger som en sluttet helhed i landskabet. I byerne er billedet et andet, her er kirke og begravelsesplads ofte adskilt, derved er den historiske helhed gået tabt. De nyere begravelsespladser i byerne relaterer sig heller ikke så entydigt til Folkekirken. Det betyder større fleksibiliteten i forhold til nutidens udfordringer og krav om åbenhed og forandring. Men det ændrer ikke uden videre den grundlæggende præmis, der knytter sig til den indviede jord.

Mellerup kirke.
Foto: Kirsten Klein.

Kirkegården og hesten udenfor

Det værdifulde i forståelsen af kirkegården som afgrænset og indviet jord

Af sognepræst Elov Westergaard

Fotografen Kirsten Kleins foto viser en af de mange gamle romanske landsbykirker, som står rundt om i det danske landskab. Det er kirker med kirkegårde omkring. Et samlet anlæg afgrænset af stendiger.

Den lille kirke, Mellerup kirke, ligger på Mors og er en af øens mange smukke kirker. Kirkens diminutive karakter træder desto tydeligere frem under perspektivet af den store skydækkede himmel. Kirkens bygning er ikke blot en lille tæt enhed af skib og kor, men kirkegårdsdiget og rækkerne af træer danner et samlet hele under den store himmel.

Himlen

Der foregår flere dialoger i dette billede. Én samtale finder sted mellem den lille kirke med kirkegården og den store himmel ovenover. Fotoet bærer umiddelbart mindelser til Grundtvigs salme "Himlene, Herre, fortælle din ære", og billedet kan illustrere den vekselvirkning, som er i denne salme mellem naturen og kirken:

Himlene, Herre, fortælle din ære.
Mesterne prises af hvælvingen blå,
solen og månen og stjernenes hære
vise os, hvad dine hænder formå.

Men i dit hus, i din kirke på jorden,
der tale dage med dage om dig,
der sig forklarer din sol og din torden,
der på oplysning selv natten er rig

(DDS 392)

Menneske og dyr

Der finder imidlertid også en anden samtale sted i dette foto. I billedets nederste højre halvdel står i mørke konturer en hest. Den vender hovedet ind imod kirken og kirkegården. Hesten står som et tegn, og det fortæller såvel om sammenhængen som om forskellen mellem dyret, og kirken/kirkegården.

Hest, marker, træer, kirke, kirkegård, kirkegårdsdige indgår alle i den samme natur. Menneske og dyr er under den samme himmel. De, der ligger begravet inde på kirkegården, og de, der er inde i kirken, fotografen og hesten er alle forbundne.

Der er imidlertid også forskel. Kirkegårdsdiget angiver skellet imellem hesten og dem, der ligger begravet inde på kirkegården. Kirkegårdsdiget danner en konkret grænse mellem det udenfor og det indenfor.

Bonden havde engang græsningsret på kirkegården, og hest med plov kunne tjene som udsmykning på et gravminde. Fuglene, især de hvide duer, de indhugne lærker og spurvene i bronze (optimisten/ pessimisten) kunne også alle finde plads på en sten. Desuden holder al verdens dyr i dag deres indtog på kirkegården. Jeg tænker ikke på de ganske få dyrekirkegårde, som findes. De er undtagelser. Globaliseringen sender imidlertid mængder af små indiske og kinesiske granitefanter, løver og bamsebjørne ind bag kirkegårdsdiget. Det kan næsten true med at forvandle kirkegården til en zoologisk have i granit.

Hvor mange dyr, der end smykker kirkegården, så er og bliver kirkegården et sted, som markerer forskellen mellem menneske og dyr.

Hesten i Kirsten Kleins foto står udenfor kirkegården. Det plager den tilsyneladende ikke, at den, når dens tid kommer, ikke skal ligge derinde bag diget. Vi mennesker derimod bliver begravet inde på kirkegården, i alt fald for langt de flestes vedkommende.

Hesten overfor kirken og kirkegården angiver således et skel mellem kultur/religion og natur, og billedet vækker associationer til biskop Th. V. Kraghs ord til indledning i kapitlet: *Principiel indledning til begravelsesritualet i Betænkning afgivet for Kirkeministeriets liturgiske kommission, Kbh. 1987:*

Ved en kirkelig jordefærd skal man erindres om, at det er et menneske, en person, der begraves, ikke en ting, ikke et dyrekadaver, men et menne-

ske, skabt i Guds billede, et menneske, som Kristus har levet og er død og opstanden for. I vor tids tingsliggørelse og følelse af fremmedgørelse skønnes det af vigtighed, at man markerer dette.

Mennesket, der ligger begravet inde bag diget, er ganske vist et pattedyr og ligner hesten, - der er en forbindelse mellem de to – underlagt den samme himmel og jord, men der er samtidig forskel på menneske og dyr. Kirkegården er netop et af de steder, der markerer denne forskel. Hvad igen gør kirkegården til et særligt udhævet og anderledes sted.

Kragh gør brug af et humant argument, men det har teologisk udspring, idet han i det ovennævnte citat understreger, at et menneske ikke er et dyrekadaver, men det er et menneske skabt i Guds billede, som Kristus har levet og er død og opstanden for.

Tingsliggørelse

Der er forskel på menneske og dyr, og det hvor nært, vi end kan være forbundet med det enkelte dyr. Kragh så imidlertid også begravelsen af mennesket, og dermed implicit kirkegården, i kontrast til det, han kaldte: "vor tids tingsliggørelse og følelse af fremmedgørelse."

Det afdøde menneske, liget, skal ikke blot ses som en ting, man kan gøre hvad man vil med. Det er et liv, som er levet, og som andre bærer erindringer om og har delt tid og historie med. Og det er derfor vigtigt at udvise respekt for den afdøde. Helt konkret drage omsorg for, at vedkommende bliver begravet/bisat på en anstændig måde, og at liget/kisten/urnen bliver behandlet på værdig vis.

Erindringer og historier om afdøde, hvad enten de er nær på og selvoplevede, eller de rækker tilbage i historien og handler om en væsentlig person af betydning for nationens eller verdens historie, gør, at man ikke blot kan behandle liget som et dyrekadaver eller som en ting, et objekt, der kan udstilles. Jf. Gorm den Gamle, som ikke endte sin dage på museum, men netop blev gravlagt under kirkegulvet i Jelling. Eller prinsesse Dagmar, i Rusland bedre kendt som kejserinde Maria Fjodorova, hvis jordiske rester nu i efteråret 2006 er blevet stedt til hvile i Peter-Paul Kirken i Skt. Petersborg. Hendes genbegravelse, omsorgen for hendes ønske om at blive begravet i Rusland, tjener til at fortælle hendes historie på ny og samtidig det nye Ruslands bearbejdning af og kommen til rette med sin fortid.

Mangfoldighed og forbrugerindividualisme

Det er nu næsten tyve år siden, Th. V. Kragh i Kirkeministeriets lille grønne betænkning fremhævede modsætningerne mellem menneske, dyr og ting. Det er stadig væsentligt at understrege forskellene, idet de er med til at give en grundlæggende forståelse af kirkegården som et særligt udhævet sted, hvor menneskets egenart bliver særlig tydelig.

Der er imidlertid sket meget i de sidste tyve år. Fokus i talen om død, begravelse og kirkegård ligger i dag et andet sted.

I 1996 udgav Kirkeministeriet en vejledning for menighedsråd, kirkegårdsbestyrelser og begravelsesmyndigheder med overskriften *Kirkegården: begravelsesplads for alle*. Man tog udgangspunkt i et signalement af de ændrede samfundsmæssige forhold:

En stigende del af indbyggerne er ikke medlemmer af folkekirken. Nogle er slet ikke knyttet til en religion. Andre har tilsluttet sig religiøse retninger, som for blot få årtier siden ikke fandtes i Danmark. Desuden er der kommet indvandrere og flygtninge, som bekender sig til en anden religion end kristendommen.

Da det samtidigt blev understreget, hvordan det grundlæggende er en samfundsmæssig opgave at sørge for, at der er begravelsespladser til alle, men at denne opgave gennem århundreder er blevet varetaget af Folkekirken (med få undtagelser), var sigtet med det lille hefte tydeligvis at gøre menighedsrådene skikkede til at tage vare på den ændrede og nye situation.

Denne udvikling i retning af større mangfoldighed, såvel pga. andre religioners tilstedeværelse som pga. flere individuelle ønsker i forbindelse med begravelse, er forsat siden 1996. Folkekirkens omtrentlige monopol på begravelse og kirkegårdsområdet er i stigende grad blevet sat under pres.

Ikke mindst fra den borger, som i højere og højere grad ser sig selv primært som forbruger. Det kan handle om en fordring om mere "personlige" ritualer i forbindelse med begravelsen (man er positiv overfor ritualer, ved at de har betydning, men man vil i højere grad gerne selv være med til at skabe og forme dem) såvel som om særlige ønsker vedrørende, hvor og hvordan man vil begraves eller have strøet sine jordiske rester ud.

Disse særlige individuelle ønsker om at blive begravet andre steder end på kirkegården mangler oftest sans for betydning.

gen af menneskets gravplads som et afgrænset rum, et anderledes sted end verden udenfor. Hvis man f.eks. ønsker sin urne strøet ud på havet eller ud over en privat grund, eller man ikke vil begraves på indviet jord, så er det ikke blot et spørgsmål om personlig frihed til at ligge, hvor man vil, en imødekommelse eller en afvisning af et forbrugerønske, men det alternative begravelsessted nivellerer ofte forskellen mellem kirkegård og verden, og dermed den betydning kirkegården kaster over vores fælles liv.

Havet

De forventninger, som tidligere generationer kunne have til et liv efter døden, til at "med venner i lys vi tale", er tydeligvis blevet færre og mindre. Det kan aflæses ved en sammenligning af de gravminder, der sættes på kirkegården i dag, og de der er sat for 50-60 år siden. Det kristne opstandelseshåb bliver i dag sjældent direkte udtrykt.

Denne udvikling beror på flere forhold, men det er vigtigt at pointere, at det ikke blot er en tabshistorie, et fald ned i moderniteten.

Ethvert gravminde rummer altid, for mig at se, en vis opstand imod døden. Det signalerer nærvær på trods af det fravær, døden har sat.

Mennesker skaber sig til enhver tid deres egne billeder, som udtrykker synet på døden og det, som kommer. Det sker også i dag. De er imidlertid ofte mindre konfessionelt bundne og rummer i stedet elementer fra eksistentialisme og romantikken:

Døden bringer afstand, sætter savn og sorg. Døden gør det enkelte menneske til intet. Døden er en trussel, der indebærer, at "om lidt er der stille". Legemet opløses eller asken indoptages i jorden. Det er tilintetgørelse, men det er samtidig en indoptagelse i naturens kredsløb. Og denne vished om de jordiske resters formuldning ind i jordens ælte kan positivt betragtet ses som det naturlige og som udtryk for evigt nærvær i et økologisk kredsløb. Her bliver naturen og jorden som uafgrænsede elementer tilkendt en positiv betydning, og f.eks. havet fremtræder i det lys som en ideel begravelsesplads.

På Kirkeministeriets hjemmeside står anført, hvordan forbrugeren kan søge om tilladelse til at få strøet sin pårørendes aske ud over havet eller ud over en større privat ejendom.

Hvis man ønsker sin aske strøet ud over havet er det forbun-

Havet, malet af Bent Hede-
by Sørensen.

det med en række regler: Det må ikke ske over en sø. Det skal ske over åbent vand, dvs. over havet eller over større fjorde eller bugter. Man må heller ikke blot kaste urnen i havet. Asken skal strøs ud. Tilladelsen er betinget af, at spredningen foregår på en måde, der ikke vækker opsigt og støder andre.

De gange, jeg som præst har oplevet dette ønske fremført, har det været med forklaringer om, at det var afdødes udtrykkelige ønske. Han eller hun har enten haft en særlig tilknytning til havet og fiskeriet, eller afdøde har ønsket at blive strøet ud over det store hav for at blive indoptaget i naturens kredsløb, havets store vandmund. En indoptagelse, som ganske paradoksalt rummer såvel et ønske om glemsel som et ønske om stadig nærvær.

Antallet af mennesker, der gerne vil strøs ud over havet, har været stigende gennem de sidste årtier, men det er dog stadig uhyre få i forhold til det samlede antal begravelser om året. Denne stigning foranledigede imidlertid for et par år siden en diskussion af, om der skulle ske lovgivningsmæssige ændringer på dette område, så man lettere kunne få tilladelse til - eller rettere slet ikke længere behøvede tilladelse til - at få sin aske strøet ud over havet. Det første lovforslag lagde ligefrem op til en sidestilling af kirkegården og havet, sådan at man enten skulle nedsætte asken på en af de godkendte begravelsespladser eller sprede den over åbent hav.

Jeg er meget tilfreds med, at man fastholdt, at man fortsat skal søge om at få strøet sin aske ud over havet og ikke sidestillede havet med kirkegården. Der er nemlig forskel på en kirkegård og havet. Kirkegården er, som allerede nævnt, afgrænset af dige eller mur, mens havet, selv om det rækker fra én kyst til en anden, virker grænseløst. Havet er samtidig forskelsløst modsat kirkegården, hvor dødens forskelsløshed møder modstand og opstand gennem gravsten og beplantning.

Den private jord

Et andet ønske er at få sin urne nedsat på en privat ejendom. Dette ønske har som regel rod i en særlig forbundethed med et særligt sted og et ønske om for evigt at indgå netop i dette steds økologi og/eller sociale liv. "Her hører jeg til. Her ligger mit hjerte og her vil jeg fortsat gerne være."

Ligesom vedrørende ønsket om havet giver Kirkeministeriets hjemmeside en brugerservice i, hvordan mulighederne og reglerne er. Man skal ansøge om tilladelse til at få sin urne nedsat på en privat ejendom, og reglerne er forholdsvis

restriktive: Der stilles krav til grundens størrelse (mindst 5000 kvadratmeter). Urnen skal være fremstillet af et forgængeligt materiale. Den skal begraves i mindst 1 meters dybde, og der skal på ejendommen tinglyses en deklaration, hvorved den til enhver tid værende ejer forpligter sig til i 10 år fra urnens nedsættelse, til at undlade at grave så dybt, at urnen bliver berørt. Endelig må der heller ikke anbringes sten eller mindesmærker, sådan at stedet tydeligt fremstår som en begravelsesplads. Lovgivningen imødekommer således et eventuelt ønske om at blive begravet på et andet sted end kirkegården, men den tillader ikke etableringen af en ny privat kirkegård på en privat ejendom.

Jeg finder igen lovgivningen ganske hensigtsmæssig og klog. Disse regler og restriktioner for placering af urne på privat ejendom er ikke primært til for at stille hindringer i vejen for individets frie valg, eller til for at værne om samfundets monopol på kirkegårdsområdet, men de er med til fastholde os på betydningen af kirkegården og af den private ejendom, hjemmet.

Der er forskel på kirkegården, det sovehus, hvor vi skal sove længst, og så ens egen private ejendom, hvor afdøde levede sit liv. Kirkegården er det andet og anderledes sted, som fortæller os om tid, liv og død. Kirkegården er hullet i byens rum og mellem landets marker. Kirkegården er et mørkt hul, for så vidt dødens magt og tidens dom der bliver så tydelig, men det er samtidig stedet, hvor fraværet finder sit konkrete udtryk i gravminde og beplantning. Fraværet får her sit fysiske nærvær i gravstenen, der både udtrykker sorgen og savnet samtidig med, at den fortæller en historie, gør en erindring levende og afspejler et samfund, der har været, og den samtid, som stadig sætter spor på dette sted, kirkegården.

Indviet jord

Fraværet har brug for sit konkrete afgrænsede sted. Kirkegården er dette sted. Det særlige ved kirkegården er så samtidig, at den er indviet jord. Derved bliver det understreget, at mennesket ikke er et dyrekadaver, men det er skabt i Guds billede og Kristus har levet og er død og opstanden for det. Indvielsen er enkel, som det fremgår af det vejledende ritual forrest i dette årsskrift. Det korte og kun vejledende ritual afspejler da netop også den lutherske kirkes ambivalens overfor talen om indviet jord. Det afgrænsede stykke indviet jord adskiller sig principielt ikke fra anden jord, og det giver ikke kirkegårdsmyndigheden ret til at afvise f.eks. ikke-med-

lemmers ret til at blive begravet på den indviede jord, men indvielsen og talen om kirkegården som indviet jord er på markant vis med til at understrege kirkegården som det særlige sted, hvor livet snarere end døden finder sine konkrete udtryk.

Fra kirkegård til Rådhuspark

Af *Connie Jantzen*

Museumsinspektør, cand.mag. Bymuseet, Århus

Før anlæggelsen af assistenskirkegårde i byerne lå kirkegårdene omkring kirkerne. Således også de fire kirker, der ved reformationen lå i Århus. Fælles for de fire kirker, Skt. Clemens Domkirke, dominikanernes klosterkirke og de to sognekirker, var, at de allerede dengang lå i en tætbebygget by. Begravelser fandt sted både i kirkerne og på kirkegårdene, der ligesom kirken lå på indviet jord. Dette mønster fortsatte indtil et kongeligt cirkulære fra februar 1805, der forbød begravelser i kirkerne og opstillede et reglement for indrettelsen og driften af kirkegårde, skabte grundlaget for den moderne bykirkegård.

Den ældste kirkegård

Den første domkirke, viet til Skt. Nikolaj, blev opført i 1070'erne vest for den voldomkransede by, og borgerne i domkirkens sogn blev begravet på kirkegården nord for kirken.

I 1190'erne begyndte byggeriet af en ny domkirke tættere ved kysten, den nuværende Skt. Clemens kirke. Da den første del blev taget i brug omkring 1240, blev Skt. Nikolaj domkirken med grund skænket til Dominikanerordenen, hvor de kunne oprette et kloster.

Dominikanerne ombyggede den gamle domkirke, der var af fråd- og kampesten, til en gotisk teglstenskirke med sideskib mod syd, og på nordsiden af kirken opførte de et trefløjet klosteranlæg omkring en lukket klostergård. Det er den nuværende Vor Frue sognekirke og kloster i Vestergade. Sor-

tebrødrene opførte således deres kloster på den tidligere domkirkes kirkegård. Under gulvet i vestenden af nordfløjen er der fundet begravelser. Det vil sige, at allerede i middelalderen blev kirkegårde nedlagt, når der var behov for området til andre formål, som her, hvor klosterfløjene kun kunne opføres nord for kirken, da Vestergade løb syd for kirken.

Klosterets kirkegård lå langs kirkens sydside ud mod Vestergade, hvor de ældste begravelser, der er fundet, er fra 1300'erne, og har strakt sig både øst og vest for kirken.

Ved reformationen blev klosteret nedlagt og klosterbygningerne skænket til byen af kongen i 1544 til et Almindeligt Hospital, der tog sig af byens syge og fattige. Munkenes kirke blev til Vor Frue Sognekirke, og erstattede den oprindelige sognekirke (herom senere), der blev nedbrudt i 1542, og klosterets kirkegård blev til en sognekirkegård.

Et regulativ fra 1696 fortæller for første gang noget om, hvordan kirkegården var indrettet. Den var, som det var almindeligt, inddelt i flere sektioner, adskilt af brolagte stier. Øst for kirken lå de fattiges jord, fattiglemmernes jord, det vil sige beboerne på hospitalet lå vest for, mens arealet syd for kirken slet og ret betegnes Frue Kirkegård.

På datidens kirkegårde var der ikke velplejede gravsteder og nyrevne stier. De var præget af tilfældighed og snarset uor-

Den centrale del af Århus, 1925. Den middelalderlige volds forløb er markeret med rødt. 1. Skt. Nikolaj Domkirke / Dominikanerklosteret, 2. Skt. Clemens Domkirke, 3. Vor Frue Sognekirke, 4. Skt. Oluf Sognekirke, 5. Assistenskirkegården ved Mindeport, 6. Søndre Kirkegård.

Udsnit af Bykort 1925.

dentlighed, og brolægningen måtte jævnligt repareres for at kirkegængerne kunne komme tørskoet over det morads kirkegården blev til i regnvejr. Omkring 1810 skete de sidste begravelser på kirkegården.

Skt. Clemens Domkirke - den nye domkirke

Selvom den nye domkirke blev opført i den centrale og forholdsvis tætbebyggede del af 1200årenes Århus, fik den en indviet kirkegård, der kom til at ligge som en forholdsvis smal bræmme rundt om kirken. Allerede i begyndelsen af 1300årene var der pladsmangel på kirkegården. Den eneste mulighed for udvidelse var tilsyneladende mod vest, hvor man med kongens tilladelse inddrog et stykke af gaden til kirkegård.

Hvorledes kirkegården oprindelig var afgrænset vides ikke, men formentlig engang i 1400årene blev der opført en teglstensmur langs sydsiden af kirkegården, og såvel mod øst som vest rejstes der lignende mure o. 1500. På nordsiden afgrænsedes kirkegården af bispegårdens bygninger. Adgangen til kirkegården er sket over kirkeriste.

På det forholdsvis begrænsede område, der var omkring domkirken, skulle der foruden begravelserne også være plads til veje og stier mellem portene, til kirkens indgange og til nogle af nabogårdene.

I 1600årene var prisen på et gravsted afhængig af dets placering i forhold til kirken. Det var dyrest at blive begravet på kirkens sydside. På østside lå "skolejorden", hvor prisen på et gravsted kun var den halve af den på sydsiden. På den nordre del af "skolejorden" var det dog gratis for de personer, der var knyttet til skolen. Langs kirkens nordside lå "Stackels Jorden" dvs. de fattiges jord, hvor ubemidlede blev begravet uden at betale. Der skulle dog betales for tjenestefolk. En inddeling, der blev stadfæstet i 1696 efter den kongelige forordning af 7. november 1682, men den har sandsynligvis haft en længere tradition bag sig.

I domkirkens regnskabsbøger nævnes i 1600årene ofte begravelser "ved linden", der at dømme efter prisen "for et stort lig" må have stået syd for kirken, men det fremgår ikke, om det stod øst eller vest for tværskibet. At området vest for domkirken ikke er nævnt skyldes, at man allerede i begyndelsen af 1500årene var ophørt med begravelser her. I 1813 blev den sidste begravelse foretaget på kirkegården.

Sognekirkegårdene

Skt. Oluf og Vor Frue sogne er sammen med Skt. Clemens sogn de tre sogne, Århus oprindelig blev inddelt i. Skt. Clemens sogn har formentlig omfattet området inden for volden, men Skt. Olufs sogn var et område nord for volden og Vor Frue et område vest for Volden.

Ingen af de to sognekirker er bevaret i dag. Allerede i 1542 nedlægges Vor Frue sognekirke, der lå i den vestligste udkant af middelalderens Århus.

Det vides ikke hvor længe efter nedlæggelsen af Vor Frue Kirke, der blev fortaget begravelser på kirkegården. I 1600-årene omtales den som Møllekirkegården, men da blev den brugt som blegedam. Senere overtog møller Wissing den og anlagde en have på den tidligere kirkegård. Herefter tilhører kirkegårdsarealet de skiftende ejere af Århus Mølle indtil 1926, hvor grunden overdrages til Århus Kommune, der her opfører Hovedbiblioteket og anlægger Mølleparken.

Skt. Olufs Kirke med kirkegård lå umiddelbart nord for volden på et område, der syd for Mejlgade strakte sig helt ud til kysten. En beliggenhed der sandsynligvis har været medvirkende til, at sognekirkens kor styrtede sammen fastelavns-søndag i 1548. Skaderne var tilsyneladende så store, at kirken blev opgivet og revet ned. Menigheden benyttede herefter Skt. Clemens Domkirken som sognekirke, indtil Skt. Oluf sogn i 1636 blev indlemmet i domsognet.

Kirkegården fortsatte som begravelsesplads for sognets beboere og efter 1636 som en annekskirkegård til domkirken. På det tidspunkt var en del af kirkegårdens areal afgivet til verdslige formål. Den del, der strakte sig langs Mejlgade, var allerede i senmiddelalderen inddraget til boligbebyggelse. Det var sandsynligvis kirken selv, der opførte boligerne, da det er domkirken, der i 1729 nævnes som ejer af boderne, det vil sige små udlejningshuse, mellem kirkegården og Mejlgade.

Af begravelsesreglementet fra 1696 fremgik det, at "en del af de mindst formuende af domkirkens sognefolk" blev begravet på Sct. Oluf kirkegård. Kirkegården var opdelt i to sektioner, hvoraf den, der lå nærmest kysten, havde de laveste takster. Der herskede ikke altid fred på kirkegården. Både under Store nordiske Krig i begyndelsen af 1700-årene og under Napoleonskrigene i de første af 1800-årene var der kanonbatterier på kirkegården.

Kirkegården har været indhegnet på forskellig vis gennem tiden. I 1693 omtales et stendige, mens der i 1768 blev opstil-

Det brogede liv omkring
Vor Frue Kirkegård i 1850-
erne.
Akwarel af Frederik Visby.

let et plankeværk. Det har også her været nødvendigt at indhegne kirkegården og hele tiden holde indhegningen i orden for at forhindre svin, hunde og høns i at rende rundt imellem gravene og forhindre, at der blev smidt for meget affald på kirkegården.

By og begravelser

Rundt i landets købstæder var situationen den samme. Kirkegårdene lå inde i byen tæt på den levende by. Først i 1805 udstedte de danske myndigheder et cirkulære, der for alvor skulle bringe orden i de kaotiske og sundhedsfarlige forhold, der efterhånden herskede på byernes kirkegårde.

Ifølge reglementet skulle kirkegårdene inddeles i det antal grave af en størrelse på "ikke over 5 alen i længden og 4 alen i bredden", som kirkegården kunne rumme, samtidig med at der skulle være "de fornødne gange", og alt skulle udlægges efter en i forvejen udarbejdet plan. Dertil kom, at gravene skulle nummereres, og der skulle oprettes tilhørende nummerbøger.

Denne regulering gjorde sandsynligvis, at de efterhånden meget indeklemte kirkegårde i Århus fik plads til endnu færre begravelser. Det sammen med, at det heller ikke længe-
re var tilladt at begrave inde i kirkerne, gjorde, at de gamle kirkegårde slet ikke slog til længere.

De oprindelige kirkegårde nedlægges

Efter at man var ophørt med at begrave på Vor Frue kirke-
gård omkring 1810, lå der ingen plan for, hvad arealet skulle
bruges til. Det kneb meget med at oprette orden, så længe
der endnu var gravsteder på kirkegården. Beboerne i husene
ud mod Vestergade brugte pladsen til forskellige formål. Sog-
nepræsten klagede gentagne gange i årene mellem 1816 og
1821 over, at de slog søm og spiger i kirkemuren og tørrede
tøj på pladsen, så man "gentagne gange ikke kunne komme
frem for våde og ophængte klæder". Desuden smed beboer-
ne deres affald langs kirkens mure og rundt på kirkegården,
ja helt op til kirkens døre, og når bønderne kom til byen om
lørdagen, brugte de kirkegården til at parkere deres heste og
vogne. Sognepræsten forventede nærmest, at bønderne ville
forlange at kunne indsætte deres heste i kirken, hvis det skul-
le blive regnvejr.

Husejerne forsøgte i 1835 at få lov til at købe arealet og fik
afslag, men i 1852 havde de alligevel overtaget hele kirke-
gårdsarealet. Husrækken langs Vestergade blev revet ned i
1930'erne.

På Skt. Oluf kirkegård blev den sidste også begravet i 1810,
og herefter var det meningen, at den skulle ligge fredeligt
hen som et åndehul. Byen voksede, og der fremkom planer
om at bebygge dele af kirkegården. De vandt dog ikke gehør,
men i 1870 blev der alligevel taget en bid af arealet, hvorpå
Skt. Oluf Gade blev anlagt for at forbinde Mejlgade med
Kystvejen. Det viste sig også snart, at det var lige så vanske-
ligt at holde orden her som på Vor Frue Kirkegård efter dens
nedlæggelse. De mange klager førte i 1878 til, at byens For-
skønnelsesudvalg tog initiativet til at omdanne den gamle
kirkegård til et lille anlæg, eller som det hed en "offentlig
udsigtsplads", men stadigvæk med karakter af kirkegård
med det store stenkors, der var sat op i 1847 til minde om
Hellig Niels. Der blev ryddet op og det nye anlæg blev ind-
hegnet med et støbejernsstakit. Der gik imidlertid ikke man-
ge år før klagestrømmen igen tog til over anlæggets tilstand.
I 1938 overtog Århus Kommune vedligeholdelsen af anlæg-

get og udlagde det som en lille park med græsplæne omkranset af store træer. I 1953 blev grundridset af Skt. Oluf kirken, der året før var udgravet på stedet, markeret i græsplænen med sandstensfliser.

Skt. Oluf Kirkegården var endnu i 1850'erne et yndet sted at hænge vasketøj til tørre.

Akvarel af Frederik Visby.

På Skt. Clemens kirkegården blev den sidste begravelse foretaget i 1813. I årene herefter blev kirkemuren og portene fjernet, og der blev anlagt brolagte gadeforløb hen over den tidligere kirkegård.

Assistenskirkegårde

I Århus, som i andre byer, var bystyret godt klar over, at problemet med at finde arealer til en ny begravelsesplads for byens borgere trængte sig på. I udlandet havde man allerede fra midten af 1700'erne diskuteret det uhensigtsmæssige i og ikke mindst de sundhedsmæssige følger af de stærkt udnyttede kirkegårde midt i de tæt befolkede byer. Den nye løsning blev assistenskirkegårde, der skulle stå til rådighed for alle byens kirker.

I Århus blev den første nyanlagte assistenskirkegård højtideligt indviet i september 1813 i forbindelse med den første begravelse. Kirkegården var anlagt på arealer ved Mindeport syd for byen, hvor rutebilstationen ligger i dag. Det viste sig hurtigt, at en placering så tæt ved kysten og i den lavest lig-

gende del af byen, ikke var velegnet til en kirkegård. Det gav store problemer med at holde de nygravede grave fri for vand før begravelsen. Den megen vand betød også, at de begravede lig havde svært ved at formolde. Selv en omfattende dræning af området hjalp ikke, og jorddigerne omkring kirkegården kunne ikke altid hindre bugtens vand i at strømme ind over den med det resultat, at lig "kom op igen". Derfor opgav man allerede i 1817 kirkegården.

Søndre Kirkegård

Det gav ikke byrådet megen tid til at finde et andet sted til en kirkegård, men allerede den 2. november året efter indviede biskop Anders Birch en stor ny assistenskirkegård, Søndre Kirkegård, der lå uden for Frederiksport, der lå hvor Frederiksgade munder ud i Sønder Allé. Her havde byen købt et areal på 9 tdr. land og troede hermed, at byen havde en kirkegård langt ud i fremtiden.

Kirkegården skulle dækkede hele byens behov for begravelsespladser, og domkirken og Vor Frue Kirke fik hver deres afsnit på den nye kirkegård, som de selv havde ansvaret for.

Indtil midten af 1800'erne var Århus en mindre købstad med en meget moderat vækst i indbyggerantallet. Men med anlæggelsen af dampskibsmolen ca. 1855, af jernbanen i 1862 og den fremvoksende industri i byen skete der en eksplosiv tilvækst til byen af arbejdskraft fra landet. I perioden fra 1850 til 1900 voksede antallet af århusianere med ca. 44.000. Det medførte, at nye gader og boligkvarterer trængte sig tættere og tættere på Søndre Kirkegård.

Dertil kom, at koleraepidemien i midten af 1850'erne gjorde, at sundhedsmyndighederne blev opmærksomme på byens dårlige drikkevand og kloakvandet, der dengang ikke løb i lukkede kloakledninger. Søgelyset blev rettet mod afvandingen fra kirkegården. Der blev derfor gjort flere tiltag, der skulle forhindre vandet fra kirkegården i at løbe sammen med vandet på gaderne og videre ud i åen. Ligesom det blev forbudt at grave brønde på de grunde, der i slutningen af 1870'erne blev udlagt mellem den nyanlagte Ryesgades vestside og kirkegården. Selv om der blev indført byggelinier, kunne de ikke forhindre, at bebyggelsen kom tættere og tættere på kirkegårdshegnet. Der blev rejst den ene sag efter den anden i årene op mod 1900 om ulovligt byggeri alt for tæt på kirkegården.

Søndre Kirkegård i 1925.
Foto: Lokalthistorisk Sam-
ling, Århus.

I 1860'erne var den store kirkegård ved at få pladsproblemer. De bliver løst ved, at Århus kommune anlægger endnu en assistenskirkegård i den nordlige del af den nu hastigt voksende by. Nordre Kirkegård blev taget i brug i 1876. Samtidig blev det bestemt, at Søndre Kirkegård skulle overgå til kommunen, dog med den betingelse, at den fra 1. januar 1885 kunne benyttes i endnu 42 år. Begravelserne ophørte derfor i 1926.

På rådhuset havde byrådsmedlemmerne ikke tid til at vente på, at den 20 årige fredningsperiode for gravstederne udløb. Først blev der afgivet dele af kirkegården til en udvidelse af Sønder Allé og anlæggelsen af Park Allé samt til bebyggelse langs Alléens østre side. I årene 1938-41 blev byens nye rådhus opført på en del af arealet og den resterende del af Søndre Kirkegård blev udlagt som en stor park i tilknytning til rådhuset. En del af parkens store træer er rester af kirkegårdens alleer.

Da fredningstiden ikke var udløbet for alle de gravsteder, der blev berørt af disse store anlægsarbejder, førte kirkegårdsforvaltningen forhandlinger med gravstedsejerne om nedlæggelse eller flytning af gravstederne. Det førte til, at omkring 450 begravede blev flyttet til Nordre Kirkegård.

Søndre Kirkegård er den sidste kirkegård, der er blevet nedlagt i Århus. Nordre Kirkegård og Vestre Kirkegård, der blev indviet i 1927, har begge udvidelsesmuligheder, så der er plads til begravelse af århusianerne i de næste mange år.

Når man tager en kirkegård eller en udvidelse af en kirkegård i brug, sker det altid ved en højtidelig indvielse af biskoppen eller en præst, ofte i forbindelse med den første begravelse. Men ved nedlæggelse af en kirkegård sker der ikke en afindvielse af jorden. Det er en ren administrativ bestemmelse. Man prøver dog at holde i hævd, at kirkegården får lov til at ligge, til fredningsperioden for den sidst begravede er udløbet. Men har planlæggerne ikke tid til at vente, løser man det, som det var tilfældet på Søndre Kirkegård.

Det ser ud til, at kirkegårde i byen lige fra middelalderen har skullet vige for forskellige former for udvidelse af byen, selv om der er tale om indviet jord.

Den moderne død. Etik & Æstetik

Af Anne-Louise Sommer

Lektor, mag. art., Danmarks Designskole, Center for Designforskning

I den første årsberetning for *Forening for Ligbrænding* fra 1882 kan man læse:

”Foreningen for Ligbrænding stiftedes den 24de Marts 1881 af 25 Mænd, der paa flere forberedende Møder havde givet Foreningen dens Form og dens foreløbige Love. Den begyndte med at udstede en Indbydelse til Indmeldelse for at se, om denne Tanke var modnet saa vidt hos os, at der kunde være nogen Udsigt til en nær Realisering af Formaalet.”

Denne indbydelse var ledsaget af foreningens love, der præciserede foreningens sigte, hvilket først og fremmest var ”at udbrede Kundskab om de for Samfundet skadelige Følger af den nu brugelige Begravelsesmaade og om Ligbrændingens Fortrin særlig i hygiejnisk Henseende”. Det var en oplysende forening, der ydermere arbejdede for at sikre det lovgivningsmæssige grundlag for, at ligbrænding legalt kunne udføres i Danmark. Og så var det en interesseorganisation, der skulle sikre det økonomiske grundlag for, at medlemmerne, når tidspunktet indtraf, kunne blive kremeret – og endelig på sigt kunne forestå opførslen af en ”ligbrændingsanstalt i København eller omegn”. Det fremgik endvidere, at både mænd og kvinder kunne blive medlemmer, og at et medlemskab kostede 1 krone i indmeldelsesgebyr og at det årlige kontingent var 2 kr. Dette var underskrevet af i alt 24 mænd, hvoraf de 5 udgjorde bestyrelsen. Der var en markant overrepræsentation af Dr. med.’er, professorer og overlæger,

hvilket underbygger det forhold, at hygiejniske og sundhedsmæssige hensyn var i højsædet for *Forening for Ligbrænding* i den første periode. Blandt de øvrige foregangsmænd skiller en enkelt malermester og overlærer sig lidt ud, for ellers var det højesteretssagfører, grosserer og fabrikanter, der tegnede billedet af toppen blandt den reformsøgende del af det bedre borgerskab.

Hvis de 24 mænd havde kunnet kigge ind i fremtiden og se, hvilke forandringer, der siden indtraf, angående ligbrændingens status i den danske begravelseskultur, ville de nok have været glædeligt overrasket. Fra at være en forening, der næsten opererede i det gedulgte og langsomt men sikkert forsøgte at vinde befolkningen og de politiske beslutningstageres opbakning bag en værdig sags tjeneste, er ligbrænding i dag ikke bare accepteret, men i langt overvejende grad foretrukket på bekostning af jordfæstelse.

Et nyt syn på døden

Den lange historie er begivenhedsrig, og i det følgende vil jeg trække nogle af hovedlinierne op med udgangspunkt i den antagelse, at ligbrændingssagen havde et dobbelt sigte, der på én gang var både etisk og æstetisk bestemt.

Grundlæggelsen af foreningen, det ideologiske indhold i de første tiår samt den gradvise samfundsmæssige cementering, hvor ligbrænding har vundet mere og mere indpas, hænger snævert sammen med den ændring i vores kulturs forhold til døden, der følger etableringen af et moderne samfund. Ikke bare i Danmark, men også i resten af Europa og den vestlige, kristne verden. Der indgår mange forskellige faktorer, der er udslagsgivende for de mentalitetsmæssige ændringer i forhold til døden i det sene 1800-tal, og de spænder fra det allermest pragmatiske til det komplekst udfoldede symbolske.

1800-tallets gryende moderne samfund var karakteriseret ved urbanisering og industrialisering. Folk flyttede til byerne i stort tal, og befolkningstallet steg markant op igennem 1800-tallet. Det kan godt være, at London og Paris som de store, gamle europæiske metropoler først rundede det magiske tal med 1 million indbyggere, men København var faktisk en af Europas hastigst voksende storbyer i midten af 1800-tallet, så også her blev det nødvendigt at tænke hurtigt, hvis problemerne omkring befolkningsekspansionen skulle løses på en effektiv måde. De levende skulle have gode, sunde boliger, hvilket var en mangelvare på dette tidspunkt,

Marcussenovnen.

ikke mindst for alle de ikke formuende arbejdere og daglejere, der holdt deres indtog.

Men der skulle også tænkes på de døde, for det var en kendt sag, at alle de gamle bykirkegårde var overbefolkede og sundhedstruende. I foreningens første årsberetning fra 1882 refereres der for eksempel indgående til en tyfusedepiemi, der udbrød i 1877 i Helsingør, og som direkte kunne tilbageføres til smittefaren fra kirkegårdens udsivende væsker, der havde inficeret drikkevandet, og eksemplet følges op af en lang række tilsvarende, så det var ingenlunde enkeltstående. Og selv på de nye, store og fritliggende centralkirkegårde i byernes udkant, der var blevet anlagt op igennem 1800-tallet, forudså planlæggerne, at det hurtigt kunne blive trangt, og der ville det jo være en bekvem løsning, hvis man kunne nøjes med pladsbesparende, små urnegravsteder i stedet for de store kistegravsteder.

Som et produkt af det moderne var kremering først blevet mulig i slutningen af 1800-tallet, hvor den nødvendige teknik var udviklet til fremstilling af effektive højtemperaturovne, og i det hele taget var tanken bag ligbrænding direkte koblet til forestillingen om teknikkens fortræffeligheder og dyrkelsen af maskinens potentialer. Det vrirler også med opbyggelige artikler og referater af foredrag i gennem årene i både jubilæumsskrifterne og årsberetningerne under overskrifter som "Ovntyper", hvor de tekniske principper for de forskellige ovntyper gennemgås og vurderes.

At ligbrænding så samtidig var en tilbagevenden til en før-kristen begravelsespraksis, som man ellers kun kendte fra fremmede religioner og eksotiske egne, var både en fordel og en ulempe. Kendskabet til ritualerne var minimalt, og det krævede derfor en del oplysning, som Ligbrændingsforeningen lod tilflyde medlemmerne. I "Beretning for aaret 1934" kunne medlemmerne således læse professor Aage Bentzens artikel om "Palæstinensiske grave i oldtiden" samt Erling Baches særdeles dramatiske skildring af ligbrændings ceremonier hos hovedjægerne på Borneo, og året efter fulgte endnu en beretning om "Behandlingen af de Døde i det klassiske Indien."

Ligbrændingstankegangen stødte naturligt nok på modstand i kirkelige kredse, hvor man fandt forestillingen om kødets opstandelse uforenelig med ligbrænding, men også det skulle ændre sig i løbet af årene. Og for reformisterne var det bestemt ikke af vejen, at den ny begravelsespraksis stemte bedre overens med et moderne, verdsliggjort samfund.

Hvad det hygiejniske angik, var ligbrænding symptomatisk for den generelle udvikling på vej ind i et århundrede, hvor orden og renlighed i den grad blev sat på dagsordenen, og hvor det rensede udtryk blev dyrket som et æstetisk ideal. Det var en tid, hvor løsninger på sanitære problemer havde høj prioritet, og hvor lægevidenskaben gik ind i en glørværdig æra. I lyset af dette var der mange forstyrrende elementer ved døden. Det dekomposerede, smittefarlige legeme var en reel trussel mod folkesundheden, og tanken om den nedværdigende og langsommelige forrådnelsesproces i jorden virke-

Gustav Schlyter.
1922.

de som et anslag mod individets værdighed. Som kaptajn Sommerfeldt, der var en af drivkræfterne i den unge forening, udtalte i 1881: "Den dekomposition, der finder Sted med det i Jorden nedlagte Lig er af den Natur, at den i høj grad støder vor æsthetiske Sans".

I en kendt illustration fra 1922 af et tværsnit gennem kirkegårdens muld var der ingen tvivl. Gustav Schlyter viser det lille lukkede kredsløb, hvor urnerne befinder sig, smukt stablet ovenpå hinanden, som et velordnet system, skabt for evigheden. Her hersker skønheden i grel modsætning til det kaos, der præger den tilfældige placering af knogler, kranier og andre restprodukter fra jordfæstelsen. At dette er alt andet end værdigt, er hævet over al tvivl. Vi ser det helt ned i de mindre detaljer, som den form for beplantning der vokser over jorden, hvor den udpinte jord fra kistebegravelserne næppe giver liv til det hensygnende og krogede træ, mens dekorative og yndige blomster omkranser det smukke urnemonument.

Det var et tillokkende alternativ, som krematisterne kunne opstille, med den hastige forvandling indenfor krematorie-ovnens sikre rammer, hvor afdøde ved de lutrende flammers mellemkomst ville blive til den reneste, hvide aske til opbevaring i en smukt udformet urne. Det var ikke ualmindeligt at finde modstillinger i propagandaskrifter fra sidst i 1800-tallet, hvor med dramatisk og illustrativ tydelighed "den barbariske jordfæstelse" blev sat op overfor "de rensende flammer", så den traditionelle jordfæstelse virkede som et atavistisk tilbageslag i en ellers moderne kultur.

Argumentationen var derfor langt fra kun af praktisk karakter. At støtte ligbrændingssagen var en livsstil og et nyt syn på døden. Det var et både etisk og ideologisk anliggende.

Ligbrænding i Danmark

I de første mange år blev der kæmpet bravt for at finde genklang hos befolkningen og ikke mindst i blandt de gejstlige og de politiske beslutningstagere. Og selv om foreningens beretninger løbende rapporterer om medlemstilgang, skulle der gå noget tid, før kremering lovformelig kunne finde sted på dansk grund.

I et brev stilet til Justitsministeriet af 1ste Juni 1881 kan man læse følgende indledning:

"Det vil ikke være det høje Ministerium ubekendt, at der, under Ledelse af Autoriteter paa

Det første krematorium på Nylandsvej, Frederiksberg.

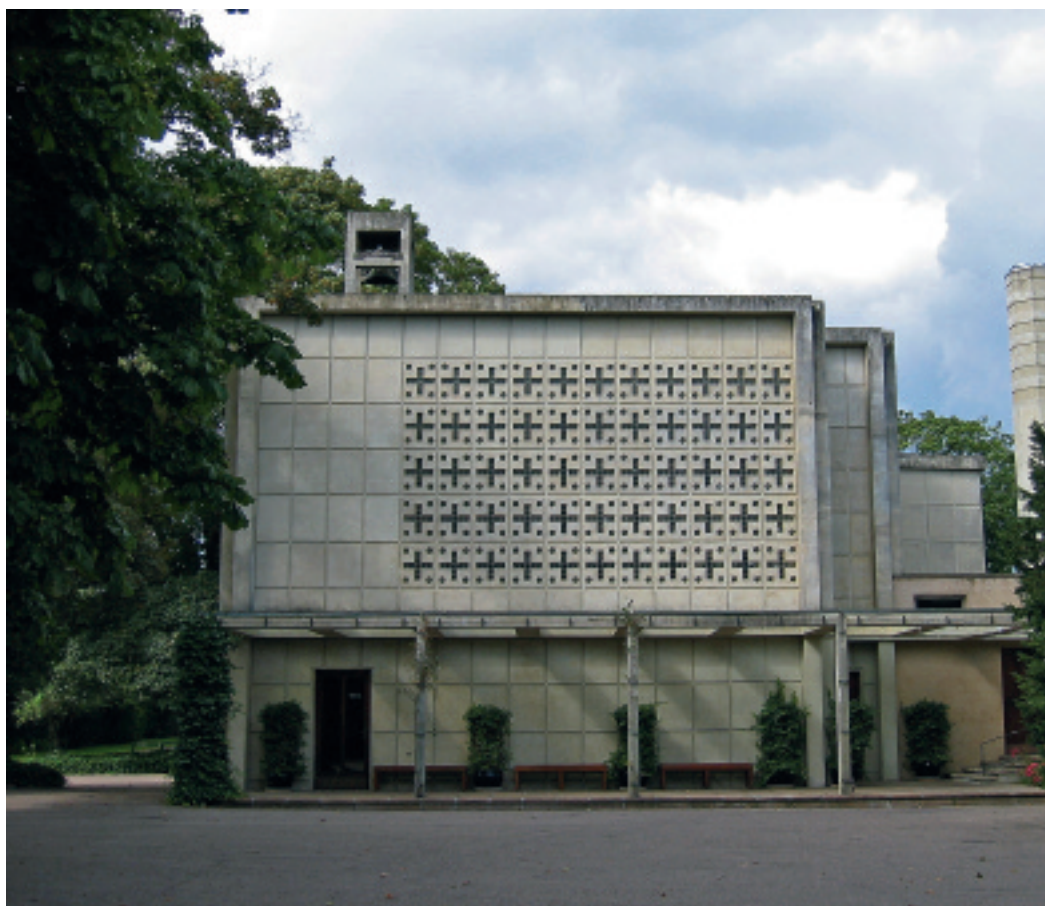
den offentlige Hygiejnes Omraade og under stedse stigende Tilslutning fra andre Sider, i en Aarrække i næsten alle europæiske og amerikanske Stater har gjort sig bestræbelser gældende med det Øjemed at virke for opgivelse af den nu almindelig brugte Begravelsesmaade og at sætte i Stedet Ligenes Opløsning ved Forbrænding."

Der redegøres videre for generne ved jordfæstelse, der omtales som et særligt "Onde" som "Ligbrændingen nu vil forskaane Samfundet for". Argumentet, der her overvejende er hygiejnisk, gennemgås grundigt samtidig med, at det garanteres, at ligbrænding vil kunne finde sted på anstændig og sømmelig vis. Det er af vital betydning, at handlingen vil kunne kombineres med "alle kirkelige ceremonier", da man på ingen måde ønskede at distancere sig fra de folkekirkelige ritualer. Det store ønske var imidlertid at få tilladelse til at opføre en "Ligbrændingsanstalt", og mens man ventede på den tilladelse, blev der foretaget studieture til blandt andet

krematoriet i Gotha, Tyskland og til Dr. Siemens i Dresden, der har konstrueret ovnen. I 1886 var det økonomiske grundlag tilvejebragt for opførelsen af et krematorium på Nordre Fasanvej ved Nyelandsvej på Frederiksberg. Men først den 1. april 1892 blev en lov om ligbrænding vedtaget i Folketinget, og de første fire legale ligbrændinger på dansk grund blev udført i 1893. Indtil da havde det været praksis, at Foreningens afdøde medlemmer blev transporteret til Gotha eller Gøteborg for dér at blive kremeret, men det var en både bekostelig og omstændelig praksis, som man naturligt nok helst var foruden.

I løbet af nogle år blev krematoriet for lille, og ligbrændingsforeningen købte i 1904 en byggegrund ved den nyanlagte kirkegård på Bispebjerg, hvor der i 1908 blev indviet et moderne krematorium. Herefter blev et vigtigt punkt på agendaen, at der skulle opføres krematorier i alle større byer. Og frem mod år 1954 voksede antallet af krematorier fra 1 til

Kapelkrematorium på
Mariebjerg kirkegård, 1936.
Foto: Forfatteren.

24. Et af de nye kapelkrematorier, der blev indviet i 1936 var Gentofte Krematorium, der lå ved den nyanlagte Mariebjerg Kirkegård, skabt af arkitekt Fritz Schlegel. Det karakteriserede ofte disse bygninger, at det var fremtrædende – og kunstnerisk begavede – arkitekter, der stod bag, og de eksperimenterede i tidens formsprog. Schlegels krematorium er således et eksempel på en modernistisk betonbygning.

Herefter gik det slag i slag, og ligbrændingen vandt fodfæste. I 1942 blev der udgivet et supplementsbind til det festskrift man i anledning af 50-års jubilæet havde udgivet i 1931, fordi udviklingen havde været så betydelig, at det krævede nærmere registrering. Heri kan man læse om den procentvise stigning i antallet af ligbrændinger fra 1914 til 1941. Tallene var markant højest i hovedstadsområdet, der blev opgjort uafhængigt af tallene på landsplan. Et forhold der også gør sig gældende den dag i dag. I 1914 blev 2,4 pct. af døde i København kremeret mod kun 0,6 pct. af døde i hele landet, mens tallene i 1931 var steget til henholdsvis 19,3 pct. og 5,3 pct. og i 1942 til 36,1 pct. og 12,0 pct.

Det er på den baggrund tankevækkende, at der stadig skulle gå mange år, før ligbrænding og jordfæstelse blev sidestillet. I 1968 begyndte man i Kirkeministeriet at undersøge muligheden for en sidestilling af de to begravelsesformer, men først i 1975 blev den lov, der muliggjorde det, vedtaget.

Ændringer i kirkegårdskulturen

En af de mere iøjnefaldende konsekvenser af kremeringens voksende popularitet blev ændringerne i kirkegårdskulturen. Her blev det store spørgsmål op igennem det 20. århundrede: Hvordan kan man skabe smukke og værdige rammer om den nye begravelsesform?

Dansk Ligbrændingsforening arbejdede aktivt for fornyelsen af kirkegårdskulturen gennem årene. I de første år var kolumbariet, som man kendte til fra antikken i Italien, den foretrukne måde at opbevare urner på, men det blev suppleret med begravelser af urner i jord. Det første store kolumbarium i Danmark blev opført i underetagen af krematoriet på Bispebjerg, og i 1910 fik foreningen tilladelse til at opføre et nyt kolumbarium på kirkegårdens grund. Her kunne de efterladte stiltfærdigt vandre i de forskønnede omgivelser, og ideen blev siden hen taget op på de fleste af landets urneanlæg i tilslutning til krematorier, som for eksempel her ved urnegård-

Elo's bronzestatue, 1940.
Bispebjerg.

en ved Søndermark Krematorium, hvor den klassiske og italienske inspiration slår igennem i et stiliseret, modernistisk formsprog.

En af de mere skelsættende ændringer, den nye begravelsesmåde medførte, var askefællesgraven, hvor Danmarks første blev indviet på Bispebjerg Kirkegård i København i 1926. Siden hen fulgte mange både i hovedstadsområdet og rundt om i landet. Og fra 1944 opnåede foreningen, at der blev givet tilladelse til, at asken ikke nødvendigvis skulle nedsættes i en urne, men kunne udtømmes direkte i jorden, så det naturlige kredsløb på den måde blev sluttet.

Den anonyme fællesgrav rejste imidlertid et nyt problem, der måtte tages stilling til, for her manglede jo i sagens natur enhver form for udsmykning af gravstederne, da de ikke var individuelt markerede og derfor heller ikke prydet af gravsten. Resultatet kunne let blive et lidt forstemmende og vindomblæst hjørne af kirkegården: en bar mark, hvor man ikke gerne søgte hen. Løsningen blev dels donationer af kunstværker til fællesgravene på de oftest kommunale kirkegårde, men også udsmykning af krematorier og kapeller blev tilgodeset og urneanlæg og kolombarier blev opført. Det var en bemærkelsesværdig – og i mange sammenhænge siden hen – overset indsats fra foreningens side.

Rundt om i foreningens festskrift i anledning af 75-års jubilæet i 1956 ses flere eksempler på disse monumenter, og samme sted kan man læse, at foreningen fandt det et naturligt sted at starte, da det netop havde været "kirkegårdenes forfærdelige tilstand, der gav anledning til påbegyndelsen af den moderne ligbrænding".

Ofte havde udsmykningen en meget klar og tydelig symbolik, der ikke bare refererede til døden, afsavnet og mindet, men også direkte til ligbrændingens hovedideer. Billedhugger Mathilius Schack Elo skabte i 1940 en bronzestatue til urnehaven ved Bispebjerg Krematorium, der blev overdraget Københavns Borgerrepræsentation i anledning af 100-års jubilæet i 1940. Statuen gengiver en ung kvinde med oprakte arme, der stiger op af den lutrende flamme. Døden fremstilles her som en skøn og æstetisk efterstræbelsesværdig tilstand. Men det kan også være døden som en stille og fordragelig tilstand som i Elos bronzefigur "Pige med mindekrans", skabt til urnefællesgraven på Horsens Kirkegård i 1945, hvor den halvstore pige sidder i eftertænksomhed og fletter sin mindekrans.

Den nok mest berømte udsmykning er Urnepigen, der blev

Pige med mindekrans,
1945.

placeret på Sundby Kirkegårds urnefællesgrav i København i 1947. Det var den unge billedhugger Johannes Hedegaard, der havde udført bronzefiguren efter konkurrence, og det var noget nyt i foreningens virke. Man havde bedt professor Johannes Bjerg om at udvælge en række unge kunstnere, der så kunne indsende forslag. Valget faldt på Hedegaards urnepige og Bjarne Wilhjelm-Nielsens kvinde, der holder en urne, som ligeledes i 1947 blev opstillet på urnefællesgraven på Vestre Kirkegård i København.

Johannes Hedegaards skulptur gengiver en ung, nøgen, knælende kvinde, der nedsætter en urne. Skulpturen blev særdeles populær, og Dansk Ligbrændingsforening valgte i 1969 at gøre urnepigen til sit logo.

Urnepigen, 1947.

Der var mange incitamenter til at vælge et gravsted i den anonyme fællesgrav. En af grundene var, at de efterladte ikke skulle have besvær med vedligeholdelse og pleje af gravstedet. I festskriftet fra 75-års jubilæet nævnes en episode til skræk og advarsel, hvor kirkegårdsinspektør Ørsted-Hansen citeres for et eksempel på misligholdelse af et gravsted, hvor kirkegårdsgartnerne måtte fjerne store mængder tidsler, brændenælder samt flerårige skud på ligusterhækken. Da al oprydningen var tilendebragt, åbenbarede der sig en lille fin gravsten med inskriptionen: "Vi takker dig vor lille mor / for hvad du var herhjemme / vi planter dig et blomsterflor / og vil dig aldrig glemme". Den lakoniske konklusion lød "Det havde været bedre at nedsætte hendes aske i fællesgraven".

Det kan godt være, at fællesgraven var svaret på det umiddelbare problem, en tidskrævende pleje af gravstedet rejste, eller gjorde det muligt at undgå en økonomisk dyr løsning, hvor det var kirkegårdens personale, der vedligeholdte, og det blev en populær løsning i en årrække. Men interessen for dette tilbud på kirkegården har været stærkt dalende i de senere år. Det er som om, døden behøver et konkret sted, hvor sorgen kan komme til udtryk og mindet vækkes til live. Og derfor var der også mange under fællesgravens storhedstid, der valgte den mere traditionelle urnehave modelleret efter kistegravstedets velkendte format.

G. N. Brandt

Den kendte danske havearkitekt og gartner G. N. Brandt, som vi blandt andet kender for hans smukke kirkegårdsanlæg, ikke mindst Mariebjerg Kirkegård ved Lyngby nord for København, var en af de aktive debattører, der i århundre-

dets første halvdel behandlede den moderne kirkegårds udfordringer i forskellige sammenhænge.

Første gang, Brandt tog kirkegården under behandling, var i 1922 i den lille afhandling "Kirkegaarde og Gravsteder", hvor han omtalte kirkegården som et "no mans land", der hverken blev forbundet med faglig prestige eller socialpolitiske ambitioner og derfor blev glemt, når anlægsopgaver blev behandlet i håndbøger eller byplaner eller i undervisning.

Brandt kaldte det 20. århundrede for "Organisationens århundrede", og han formulerede den moderne kirkegårds problem som en arkitektonisk og havekunstnerisk udfordring, der krævede stillingtagen. Han mente endnu ikke, at man havde taget konsekvensen af de muligheder, det gav, at gravstedet ikke længere skulle være tilpasset kistens temmelig store og absolut ikke fleksible rektangulære form. Urnen var en lille cylindrisk krukke, der i princippet kunne stilles frit uden hensyn til gravstedets form og størrelse, og det åbnede op for radikal nytænkning.

Den moderne tid med nøgleord som industrialisering, massesamfund, anonymisering og tiltagende fremmedgørelse var alt sammen noget, der stemte dårligt overens med den traditionelle kirkegård i form af 1800-tallets overdådige, kunstfærdige gravmæler og de iscenesatte, stemningsskabende naturscenerier. Der var lagt afstand til dyrkelsen af det individuelle. Som Brandt selv formulerede det:

"Vi mennesker, som vi er flest, (er) jo netop Dussinmennesker, heldigvis da, og den blotte Tanke om Dyrkelsen af den personlighedsprægede Gravsten blandt en industribys Tusinder er forrykt".

Brandt havde ikke venlige ord tilovers for det han kaldte "Lilleput-gravsteder", som var urnegravstedets miniatureudgave af den traditionelle kistegrav, hvor hele repertoire af individuelle gravmæler, særligt udvalgte vækster og nænsom pleje blev gennemspillet på mindre end 1 kvm. I stedet for fremhævede han historiske eksempler på gravmæler, hvor fællesskabet var sat over individet, og som udmærkede sig ved et enkelt og fordringsløst udseende. Det var for eksempel Herrnhuternes gravplads "Gudsageren" i Christiansfelt, hvor menighedens brødre og søstre var mindet med flade liggesten i cement og det var forskellige varianter af krigergraven, der også satte 'Gravens ensartethed' i højsædet. Hos Herrnhuterne hentede Brandt selv inspiration, da han skulle udforme et urnegravrum på Mariebjerg, hvor vi

netop ser de flade liggsten fordelt over den grønne græsplæne med de spredte træer og den tætte takshæk, der skaber en på én gang intim og værdig stemning.

Det er næppe et tilfælde, at det var i mellemkrigsårene at ligbrændingssagen for alvor vandt genklang bredt i befolkningen. Det var også perioden, hvor Socialdemokratiet fik medgang og for første gang kunne danne regering i 1924. Det var en turbulent periode, hvor arbejdsløsheden steg, og der kom økonomisk krise, men samtidig voksede det sociale engagement, som Steinckes socialreform fra 1933 var et udtryk for, og arbejderbevægelsen og fagforeningens arbejde for demokrati og velfærd fik gennemslagskraft.

Alt dette afspejles i udviklingen på kirkegårdene og i diskussionerne om det jævne og enkle gravsted, hvor forholdet mellem gravsted og kirkegård i følge Brandt skulle være som et harmonisk legeme, hvor gravstedet var cellen, der indgik i den 'organiske leddeling' og bidrog til og indordnede sig under den overordnede helhed.

Metaforerne fra biologien lå ligefor for Brandt, og det gjorde de også, da han i 1941 skabte den sekskantede afdeling i gravrum nr. 15 på Mariebjerg, som han samme år beskrev indgående i tidsskriftet "Havekunst". Det særlige afsnit for urnebegravelser tog udgangspunkt i "bicelle-systemet", hvor

Mariebjerg.
Foto: Forfatteren.

han forsøgte at omdefinere urnegravstedet, så det ikke bare blev en formindsket udgave af det velkendte. Systemet var rationelt udtænkt og enkelt i sin idé: En svagt konkav, skålformet og sekskantet urnehave med brolagte gange, der var underinddelt i et i princippet vilkårligt antal mindre sekskanter, der igen var underinddelt i et mindre antal sekskanter, og hvor hver af disse sidstnævnte udgjorde det enkelte urnegravsted. Bicellemønsteret blev dannet af brostensgange i forskellige bredder. En enkel beplantning med lette og gennemsigtige buske og træer sikrede overblikket, så anlæggets bærende idé stod tydeligt frem. Helst havde Brandt undgået gravsten, men da tiden ikke rigtig var moden dertil, blev servituttens kompromis, at gravstenene skulle være små runde eller ovale tavler af format som en brosten. I øvrigt blev det først hen i 1970'erne, hvor mange valgte fællesgraven, at dette gravrum opnåede en opblomstrende popularitet.

Mariebjerg kirkegård, hvor den sekskantede form går igen i hele anlæget.
Foto: Forfatteren.

Dødens æstetisering

Også i dag står vores kirkegårdskultur, og vores forhold til døden generelt, over for store forandringer. Ikke på grund af kremation, for de forandringer, det medførte, har allerede sat sig spor rundt omkring på alle kirkegårde. Men det er i mange sammenhænge påkrævet med en mere åben debat omkring begravelsesritualer og begravelsesformer. Der er stadig tabuer, der skal nedbrydes i vores forhold til døden. Mange vil måske have svært ved at se, hvori det tabubelagte består, når man betragter en kultur som vores, hvor medierne svælger i og konfronterer os med dramatiske katastrofer, voldshandlinger, krig og elendighed. Og hvor forlystelser lige fra biograffilm til computerspil ofte har samme omdrejningspunkt. Men ikke desto mindre taler man meget om, at det er svært for mange at forholde sig til den nære døde, når døden rammer den enkelte i et samfund, hvor vi nu i det meste af det forgangne århundrede har været vant til at gemme døden bort på dertil indrettede institutioner.

Vi har nok alle en forestilling om, at "der var engang" i en nærmere eller fjern fortid, hvor døden var en integreret del af livet, hvor vi havde ritualer, der satte os i stand til at håndtere døden og forholde os til den uden fortrængningsmekanismer og behov for professionel assistance. Måske var det sådan? Måske er det også delvis en idealiseret konstruktion af det forgangne? De gode gamle dage er jo desværre ikke altid så gode, som vi ynder at gøre dem til. Men formentlig kan vi enes om, at anden halvdel af det 20. århundrede har været karakteriseret ved en ambivalent holdning til døden.

Forklaringerne er mange, og de er komplekse, men utvivlsomt var ligbrændingens indførelse en medvirkende årsag til det tvetydige syn på døden. Ligbrænding var praktisk og hensigtsmæssigt og løste visse af det moderne massesamfunds og de vildtvoksende storbyers problemer, men derudover var det også udtryk for et mere abstrakt og æstetisk forhold til døden. I stedet for at bekymre sig om, hvordan mennesket i døden var hjemfalden til og underkastet de naturlige processer hinsides menneskelig kontrol, blev kremationen den handling hvor det moderne menneske gjorde sig til herre over disse ellers ustyrlige processer. Gennem den lutrende ild blev døden gjort æstetisk.

Denne dobbelthed lever videre i dag og vil i en eller anden form sandsynligvis også karakterisere det 21. århundrede. Fra Amerika kender vi et specielt og nyt fænomen i døds-

branchen ved navn: *Life Gem*. Det er endnu ikke kommet til Danmark, hvor vi trods alt har mere håndfaste regler og love for omgang med afdøde – herunder hvor aske må placeres – men det findes eksempelvis i både Holland og England, der er nationer vi ofte sammenligner os med.

Ideen bag *Life Gem* er en ultimativ renselsesproces, hvor asken fra kremeringen yderligere forædles ved særlige høje temperaturer. Det kulstof, der resterer i yderst koncentreret form, bliver efterfølgende bearbejdet til en kunstdiamant, der fuldstændig ligner en ægte diamant. Afdødes efterladte, for eksempel den sørgende enke, kan få diamanten monteret i en ring eller et andet smykke, således at man på trods af døden aldrig vil blive skilt ad, som et af firmaets slogans lyder "Never be apart again". Denne potenserede form for kremering er det ultimative udtryk for dødens æstetisering. Døden bliver smuk, og den bliver i bogstaveligste forstand forvandlet til et smykke. Hver diamant er unik, ligesom hvert menneske er, skriver firmaet på hjemmesiden. Det er den individuelle løsning på ønsket om et unikt mindesmærke. På den måde svarer det også meget godt til det postmoderne menneskes paradoksale behov for både nærhed og mobilitet.

Der er ingen tvivl om, at de kommende år tegner tankevækkende, hvad angår forandringer inden for kirkegårdskultur, begravelsesformer og håndtering af døden bredt set. Der ses mange tegn på det i form af et stadig større fokus på individuelle ønsker og behov, der i tidens ånd må imødekommes fra politisk hold. Det gælder alt fra ønsket om naturbegravelser på ikke indviet jord til mere lempelig fortolkning af kirkegårdenes ofte stramme servitutter til kravet om en værdig død for alle såvel på institutioner som hjemme. Der er nok af udfordringer at tage op, hvis man vil bidrage til præge udviklingen fremover.

Artiklen er en let omarbejdet version af et foredrag, jeg holdt på Københavns Rådhus d. 21. april 2006 i forbindelse med festligholdelse af Dansk Ligbrændingsforenings 125 års jubilæum.

I 2001 skiftede Dansk Ligbrændingsforening navn til Landsforeningen Liv & Død, og arbejder i sagens natur ikke længere for at fremme ligbrænding. Foreningen er en humanitær og almennyttig organisation – neutral i forhold til religion, politik, race og økonomi – der ifølge vedtægterne skal virke for en værdig afsked med livet. Det vil sige, at fokus også lægges på livet, og ikke bare selve håndteringen af døden. Man kan læse mere på foreningens hjemmeside www.livogdoed.dk

Et tiår under sol og måne

Af Leif Arffmann

Provst og formand for Foreningen for Kirkegårdskultur 1995-2006

I november 1995 blev jeg af bestyrelsen for Foreningen for Kirkegårdskultur valgt til foreningens formand. Det var den måned, hvor Monica Lewinsky og Bill Clinton mødtes for første gang, nærmere bestemt den 15. november. Det kerede vi os ikke så meget om i Foreningen for Kirkegårdskultur.

I det hele taget var vi ikke synderligt interesserede i det, der lå uden for landets grænser. Det var ikke vores stil i foreningen. Men det skulle hurtigt komme til at se anderledes ud. Globaliseringen rykkede tættere på, også i den lille forening.

Et tilbageblik over det tiår, der er gået, kaster lette skygger tilbage til de tidlige 1990'ere, hvor solen skinnede, og fhv. kirkeminister Mette Madsen var formand for foreningen. Jeg nævner dette, fordi jeg skylder Mette Madsen uendeligt meget. Her var en formand, der samlede erfaring, vidsyn, indsigt og evnen til at skelne stort fra småt sammen i sit favnende smil. Under Mette Madsens ledelse blev Foreningen for Kirkegårdskultur et talerør, der gav lyd fra sig, når det gjaldt kirkegårdsspørgsmål i mange afskygninger og ikke mindst et talerør, der blev lyttet til, både i dagspressen og på Slotsholmen.

Interessen for kirkegårdsanliggender voksede i disse år. Det var ikke kun priserne på en begravelse og et gravminde, der syntes at interessere den brede offentlighed. Det var i lige så høj grad de mere fundamentale spørgsmål om livet og døden, der kastede overvejelser af sig vedrørende graven, gravstedet og kirkegården. Hvordan er det lige, at det skal se ud?

Kirkegårdskulturen vil altid være under udvikling. Det er ikke et statisk begreb. Det handler ikke om for enhver pris at få de danske kirkegårde til at se ud som i 1930'erne. Det handler ikke om at lade landsbyidyllen være det sindbillede, der skal holdes frem i erindringen, når vi drøfter kirkegårdskulturen. Det hænger sammen med en mangfoldighed, som kirkegården er udtryk for.

Det har været min erfaring og til stor inspiration for mig, at det var muligt at arbejde med kirkegårdsspørgsmål ud fra et mangfoldigt perspektiv. Det er mange forskellige fagområder, der her mødes og tegner skitser til morgendagens kirkegårde. Derfor har det været en fornøjelse at arbejde sammen med gravere, kirkegårdsledere, etnologer, kunsthistorikere, kunstnere, historikere, landskabsarkitekter, stenhuggere, teologer, økonomer etc. De tværfaglige drøftelser har været meget givende, og de kan forhåbentlig fortsætte ad det mangfoldige spor. Det var da også med smerte, at bestyrelsen for Foreningen for Kirkegårdskultur måtte tage til efterretning, at først graverne i FAKK og siden hen kirkegårdslederne i FDK valgte at opsiges det kollektive medlemskab af Foreningen for Kirkegårdskultur. Dermed blev perspektivet i de tværfaglige drøftelser forkortet.

I begyndelsen af dette årtusinde udkom der to vægtige værker om kirkegårdene, set i et internationalt perspektiv. Det var Anne-Louise Sommers *De dødes haver* og Johan Fjord Jensens *Vest for Paradis*. Begge bøger var særdeles inspirerende for beskæftigelsen med kirkegårdskultur og svarede også til dette, at arbejdet i Foreningen for Kirkegårdskultur i disse år antog et internationalt perspektiv. Det gjaldt først og fremmest det nordiske samarbejde, hvor den nordiske kongres i 1997 i København var en milepæl i foreningens arbejde. Det nordiske samarbejde er videreudviklet sammen med Foreningen af Danske Kirkegårdsledere og Danske Krematoriers Landsforening. Gennem sidstnævnte forening blev der også skabt mulighed for et givende, tværfagligt, internationalt arbejde med forholdet mellem ligbrænding og kirkegårdskultur.

Det internationale arbejde var med til at understrege vigtigheden af det specifikke ved den danske kirkegård, idet det programmatisk kan siges, at det just er kirkegården, der, i modsætning til megen internationaliseret bykultur, er i stand til at bære vidnesbyrd om det lokale og nationale særpræg. Dette særpræg gives der mulighed for at udvikle dér, hvor vi giver os tid til at integrere andre tankesæt, andre økonomiske

overvejelser, end vi er vant til, og andre kulturelle påvirkninger.

Jeg tænker her på, at det i de kommende år må skønnes nødvendigt at stille nye krav til kirkegården og dermed også stille spørgsmål til den måde, vi finansierer kirkegårdsdriften på.

Vi må turde stille også de nærgående spørgsmål til kirkegårdene: Hvorledes vil vi prioritere satsningsområderne i de kommende år? Hvorledes skal forholdet være mellem brugerbetaling og skattefinansiering? Og hvorledes vil dette påvirke kirkegårdskulturen? Og hvorledes vil mangfoldigheden i det danske samfund skulle afspejles på de danske kirkegårde?

Det er et spændende arbejde, der forestår i de kommende år, og det vil jeg ønske bestyrelsen for Foreningen for Kirkegårdskultur held og lykke med.

Anmeldelse af bogen “Skriftlære for stenhuggere”

*Poul Søgren - Lærebog om typografi, skrift, skrifthistorie og lay-out.
120 sider, Erhvervsskolernes Forlag*

Af Lisbeth Gasparski

Arkitekt / grafiker

Besøg på danske kirkegårde kan være et trist og deprimerende syn. Række op og række ned af kedelige grave og ligeså kedelige gravsten, næsten blottet for personlige udtryk eller æstetiske oplevelser. Mange sandblæste inskriptioner med computerskrifter, helt fremmede for sten og teknik, fordi de er tegnede til bogtryk. Dertil uopfindsomt komponeret sammen og placeret på en stereotyp stenflade.

Sådan behøver det ikke at være! Sten som materiale er der jo ikke noget i vejen med. Tværtimod! Så det er de andre fronter, der skal sættes ind på: brugeren skal blive klar over mulighederne for at få en smuk og unik gravsten, man kan glæde sig over i rigtig mange år - og forstå, at kvalitet ikke er discount, men koster penge. Og stenhuggeren skal - qua sin uddannelse - have indsigt i brug af skrift på sten, og dermed forståelse for valg af skrift i forhold til teknik og stenart, samt for komposition, dvs. den helhed inskriptionen danner sammen med stenfladen.

Som en længe savnet lærebog i uddannelsen af stenhuggere er nu udkommet bogen ‘Skriftlære for stenhuggere’ af Poul Søgren, udgivet på Erhvervsskolernes Forlag. Bogen er tænkt både som en basal indføring i skriftens historie, som en konstant vejledning i brug af skrift og som bidrag til en bevidstgørelse af stenhuggeren om hans traditionsrige og stolte fag.

Man har ikke forstået meget om skrift, hvis man ikke kender historien. De tegn, vi benytter i vor vestlige kultur, har fået deres form gennem en lang udviklingsproces. Deres grund-

former må i dag betegnes som en konvention, og de kan ikke ændres ret meget, før budskabet bliver ulæseligt. Men selv inden for denne ret snævre ramme er der umådeligt mange muligheder for variation i udtrykket, også når der er tale om skrift i en tre-dimensionel udgave, hugget i sten. Kunsten er at vælge kvalificeret.

Bogens første hovedafsnit gennemgår skriftens historie fra de første kileskrifter i Mesopotamien omkring 4000 f.kr. over den klassiske romerske skrift fra starten af vor tidsregning - den skrift som er forbilledet for næsten al nutidig skrift i den vestlige verden - og videre op til vor tids talløse udgaver af denne skrift.

Der gives et fængslende billede af den fantastiske udvikling, der sætter os i stand til at kommunikere de mest indviklede budskaber på tværs af sprog og landegrænser ved hjælp af bare ca. 30 tegn.

Når man beskæftiger sig med skrift er to forhold altafgørende: formgivningen af de enkelte bogstaver og - mindst ligeså vigtigt - den måde, de behandles på: dvs. spatieringen og skydningen samt kompositionen og placeringen på en flade. Bogen redegør på pædagogisk vis for disse forhold, underbygget med en række instruktive eksempler. Der er ligeledes nyttige forklaringer på såvel fagudtryk som de forskellige skriftgrupper og deres udspring af nye materialer, teknikker og stilskit.

Et afsnit handler om betydningen af at vælge de rigtige skrifter til opgaven og et andet om at bruge computeren med omtanke. Disse afsnit kunne sagtens have været mere konstante og uddybede. For det jo ofte her, det går galt, når skrifter, tegnet til et helt andet medium, f.eks. bogtryk, ukritisk bruges på sten. Eller når skrifter, tegnet til at hugges med v-snit, bliver sandblæst og mister al skønhed med en u-formet bund. Eller når skrifter, velegnede til en finkornet sandsten, bruges i en grov granit med stokhugget overflade. Fordi computeren har hundredvis af skrifter og fordi næsten alt kan sandblæses, er det altafgørende, at stenhuggeren har viden og holdning til at vælge kvalificeret.

Hvor det meste af bogen mere bredt handler om skrift på sten, er de sidste to kapitler helliget gravsten. Først et kort afsnit om islamiske skrifter, formodentlig medtaget, fordi der er tale om det største fremmedsprogede indslag på danske kirkegårde. Det er både interessant og relevant, at man som

A'ets udvikling fra billedtegn (hieroglyf) til bogstav.

De romerske kapitalis-bogstaver, 1. årh. e.Kr.

Sammenligning mellem lysets spil i det mejslede bogstav og i det sandblæste.

stenhugger kan håndtere andre skriftsprog, også uden at forstå indholdet. Her må man forlade sig på sin formsans og fornemmelse for komposition, hvad enten det drejer sig om arabisk, kinesisk, hebræisk eller tamil. Det må være en herlig udfordring, fordi disse skrifter ofte benytter et smukt og fremmedartet formsprog.

Bogens sidste afsnit er skrevet af kunsthistorikeren Anne-Louise Sommer, som beretter om kirkegårdens og gravmindets historie i Danmark. Endvidere gennemgås en række af de symboler, der gennem tiderne har været anvendt i forbindelse med gravsten. Det er et tankevækkende afsnit, som opfordrer til at overveje, hvad vor tids bidrag til fornyelse af dette område kunne være. Et symbol anbragt på en gravsten skal på én gang være et personligt meningsfuldt element og samtidig kunne indordne sig i kirkegårdens helhed og en dansk tradition.

Bogens sobre og indsigtsfulde gennemgang af skriftens historie og dens formmæssige udvikling vil - sammen med de basale instruktioner i skriftbehandling - utvivlsomt gøre den til et nyttigt redskab i undervisningen. Vil man som stenhugger for alvor beherske skriftområdet og evt. udvikle det videre, må der dog mere til. F.eks. berører bogen desværre kun i mindre grad, hvad det betyder for en skrifts udtryk, når man tilføjer den 3. dimension, hvad enten inskriptionen skal stå positivt eller negativt - især væsentligt fordi man ofte ser en gravsten i forkortning.

Selv om formgivning af nye skrifter - i kraft af nye medier - har fået en vældig renæssance i de sidste år, tegnes der beklageligvis ikke mange nye skrifter direkte til brug på sten. De ville naturligvis være forskellige, afhængigt af om de var til sandsten, marmor eller granit, om de var til mejsel, lufthammer eller sandblæsning. Dette må være en god udfordring til alle skrifttegnere!

I flere sammenhænge bevæger bogen sig ind på det mere holdningsdannende. Det gælder f.eks. afsnittene om komposition, valg af skrift og brug af computeren, og der opfordres - lidt forsigtigt - til, at stenhuggeren interesserer sig for at forme detaljer og give inskriptionen et personligt udtryk. Men selv de bedste hensigter falder til jorden, hvis samspillet mellem skriftens form, dens behandling, kompositionen, valg af stenart, huggeteknik og overfladekarakter ikke er i orden. Selv om bogen generelt er fint og gennemtænkt illustreret,

ville det netop her have været nyttigt med billeder af gode og dårlige eksempler.

Meget af vort kendskab til oldtiden skyldes, at huse, templer, skulpturer og inskriptioner blev udført i næsten uforgængelige materialer og som udtryk for tidens kulturelle og kunstneriske stade. Det bør være vor ambition at efterlade vidnesbyrd om vor tid, som vi kan være stolte af, til de kommende generationer, det ypperste vi kan præstere, ikke grimt eller ligegyldigt. Det gælder naturligvis også stenhuggerkunsten, hvad enten det drejer sig om bygningsdetaljer, restaurering eller inskriptioner på gravsten. Dertil har vi brug for et dygtigt stenhuggerfag, der er bevidst om at fastholde og videreudvikle fagets kultur og håndelag.

Måtte denne bog gøre sit hertil!

Skal man lave et arbejde af særlig høj kvalitet, er man nødt til at skitsere teksterne i hånden, så man kan få det bedst mulige grundlag at vurdere ud fra.

Øverst et bogstav, hugget i granit. Tegningen forneden viser, hvordan det skabes under hugning med mejselen.

Foreningen for Kirkegårdskultur

Foreningens formål

Foreningen for Kirkegårdskulturs formål er at virke for, at kirkegårdens æstetiske, kulturhistoriske og landskabelige værdier bevares og udvikles således, at kirkegårdene fremtræder som værdige begravelsespladser.

Aktiviteter

Foreningens formål søges bl.a. opnået ved:

- Udgivelse af årsskriftet Kirkegårdskultur, der sendes til alle medlemmer.
- Udgivelse af pjecer og andre publikationer, der omhandler kirkegårdens forhold.
- Afholdelse af foredrag og temadage samt ekskursioner i hele landet.

Foreningens årsmøde er et to-dages arrangement med foredrag og ekskursioner. Man tilstræber, at årsmøderne geografisk bliver placeret forskellige steder i landet. De sidste tre årsmøder har således fundet sted henholdsvis på Lolland, i København og i 2006 på Mors.

Årsmødet 2007 afholdes den 29.-30. maj, og det finder sted i Skagen.

I efteråret 2007 afholdes desuden seminar om kremering.

Endvidere arbejder foreningen over for myndighederne for en formålstjenlig planlægning og lovgivning vedrørende kirkegårdsområdet og kirkernes omgivelser, samt for over for almenheden at skabe interesse og forståelse herfor, da kirkegårdene er en vigtig del af vores kulturarv.

I samfundet sker der hele tiden en udvikling, der påvirker gravskikke og kirkegårdenes udseende. Foreningen for Kirkegårdskultur arbejder for at påvise og fastholde de kulturhistoriske værdier på kirkegårdene, således at disse ikke udsættes for voldsomme og modeprægede omlægninger, og for at de nødvendige ændringer indpasses i en værdig sammenhæng.

Kontingent

Kontingent for enkeltmedlemmer udgør kr. 200,- pr. år. Medlemmer får tilsendt foreningens årsskrift og rabat ved deltagelse i årsmødet.

Yderligere oplysninger og indmeldelse

Yderligere oplysninger om foreningen kan fås ved henvendelse til foreningens kasserer eller formand. Indmeldelse kan ske ved henvendelse til foreningens kasserer.

Bestyrelsen

Foreningen for Kirkegårdskultur 2006-2007

- Formand: Sognepræst Elof Westergaard
Mariehøjvej 17
8600 Silkeborg
tlf. 86 80 19 27,
eve@km.dk
- Næstformand: Landskabsarkitekt Mette Fauerskov
Skt. Pauls Kirkeplads
8000 Århus C
tlf. 86 12 16 66,
mf@mflandskab.dk
- Kasserer: Stenhugger Hans Broch-Mikkelsen
Odensevej 52
5800 Nyborg
tlf. 65 36 11 70,
brochmik@post6.tele.dk
- Sekretær: Kunsthistoriker, mag. art Karin Kryger
Hvidørevej 35
2930 Klampenborg
tlf. 39 64 40 36, mobil 20 91 32 90,
ketskryger@mail.tele.dk
- Stenhugger Per Hermansen
(Stenhuggerlaugets repræsentant)
Ribelandevej 49
6270 Tønder
tlf. 74 72 14 08,
phsten@post.tele.dk

Museumsinspektør Birgitte Kragh
Lindsnakkevej 3 C
6200 Aabenraa
tlf. 74 62 53 08, mobil 40 41 82 39,

Lektor Eva Møller
Jomsborgvej 33
3650 Ølstykke
tlf. 47 17 43 55, mobil 40 30 43 55,
eva_moel@post12.tele

Stenhugger Filip Møller
Vedbæksvænget 16
8700 Horsens
tlf. 22 88 40 14, mobil 40 95 59 33,
filip@post10.tele.dk

Landskabsarkitekt Charlotte Skibsted
Løjesøvej 13
3670 Veksø Sjælland
tlf. 47 17 02 16, mobil 40 32 66 59,
mail@c-skibsted-landscape.dk

Kirkegårdsleder Elisabeth Hess Thaysen
Kålundsvej 33 B
2320 Farum
tlf. 44 95 21 69,
Elisabeth@farumkirkegaard.dk

